

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET 5.

Hétköznapok a honfoglalás krban

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET 5.

Hétköznapiak a honfoglalás korában

Szerkesztette:

PETKES ZSOLT - SUDÁR BALÁZS

HELIKON

© Szerzők, 2017

© Petkes Zsolt, Sudár Balázs, 2017

© Helikon Kiadó, 2017

© MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, 2017

Illusztrációk © Boldog Zoltán, Barta Balázs, Nagy Béla, Sabján Tibor, Sáfrány Andrásné, 2017

Fényképek:

Barta Balázs, Bolodár Zoltán, Csáji László Koppány, Endrődi Anna, Füredi Ágnes, Gömői János, Hapák József, Képešy Bence, Kiss Béla, Pusztai Sándor, Sabján Tibor, Siller Irén, Somfai Kara Dávid, Mukesh Srivastava, Szőke Balázs, Szöllősy Gábor, Turcsányi Gábor, Véninger Péter, Wolf Mária

Grafika:

Boldog Zoltán, Barta Balázs, Sabján Tibor, Sáfrány Andrásné

Térképek:

Nagy Béla

Köszönettel tartozunk az alábbi személyeknek és intézményeknek:

Szabolcs online; Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár; Magyar Nemzeti Múzeum; Soproni Múzeum; Kürti Béla, régész (Móra Ferenc Múzeum, Szeged); Madaras László, régész (Damjanich János Múzeum, Szolnok)

www.helikon.hu

www.btk.mta.hu

TARTALOM

Előszó (Sudár Balázs)	7
A nomadizmus (Csáji László Koppány)	10
A nomadizmus fogalma	10
A vándorlás szempontjai	14
A nomád társadalom és gazdaság	18
A nomádok vagyona	24
A lovak	26
Ló és ember (Kiss Attila)	26
A honfoglalás kori lovak régészeti emlékei (Vörös István)	32
A fajta kérdése (Szöllősy Gábor)	33
Avar lovak, magyar lovak: genetikai tanulságok (Priskin Katalin) ..	36
Lószerszámok (Petkes Zsolt)	41
A zabla	43
A kengyel	45
Szíjazat	46
Nyereg	47
Egyebek	49
Szekér (Sudár Balázs)	50
Állattartás	52
A honfoglalás és kora Árpád-kori állattartás régészeti emlékei (Bartosiewicz László)	52
Sertés- és szárnyacsontok, tojások (Kovács László)	59
Az állattenyésztés eszközei és építményei (Szigeti Judit)	62
Nomád állattartás – a mai Mongólia példája (Daubner György) ...	67
Mivel táplálkoznak a nomád mongolok?	78
Növénytermesztés	82
A honfoglaló magyarság növényeiről (Gyulai Ferenc)	82
Az életmód kérdése	82
A honfoglalók növénytermesztésének emlékei	84

A honfoglalók táplálékairól (<i>Gyulai Ferenc</i>)	90
A növénytermesztés eszközei (<i>Szigeti Judit</i>)	93

Vadászat	98
Vadászat a középkori Kárpát-medencében (<i>Vörös István</i>)	98
Kutyák (<i>Bárány Annamária</i>)	102
Vadászmadarak (<i>Sudár Balázs – Krekács Zoltán</i>)	104

Lakóhelyek, települések	108
A nemezház (<i>Somfai Kara Dávid</i>)	108
A falu (<i>Wolf Mária</i>)	119
Házak (<i>Wolf Mária</i>)	126
A közép- és kelet-európai várépítés kezdetei (<i>Mordovin Maxim</i>)	132
Római utak a Dunántúlon a honfoglalás korában (<i>Szilágyi Magdolna</i>)	140
Római és Karoling-örökség (<i>Buzás Gergely</i>)	145

Mesterségek	152
Fazekasság	152
A fazekasság régészeti emlékei (<i>Wolf Mária</i>)	152
A 10. századi kerámiák készítésének problémái (<i>Véninger Péter</i>)	158
Vasművesség	163
A Kárpát-medence 10. századi vasipara (<i>Gömöri János</i>)	163
A gyevasérctől a vasbucáig (<i>Thiele Ádám</i>)	168
Kovácsolás egy nomád műhelyben (<i>Füspök Zoltán</i>)	171
Ötvösség	174
A honfoglalók ékszerei (<i>Mesterházy Károly</i>)	174
A honfoglalók ötvössége (<i>Barta Balázs</i>)	183
Kismesterségek	189
Csontművesség (<i>Wolf Mária</i>)	189
Faművesség (<i>Gömöri János – Petkes Zsolt</i>)	193

Kötetünk szerzői	195
-----------------------------------	-----

Rövidítések

B. G. = Búzás Gergely	G. J. = Gömöri János
B. L. = Bartosiewicz László	Gy. F. = Gyulai Ferenc
B. Z. = Boldog Zoltán	L. P. = Langó Péter
Cs. L. K. = Csáji László Koppány	R. L. = Révész László
D. Gy. = Daubner György	S. B. = Sudár Balázs
F. Á. = Füredi Ágnes	W. M. = Wolf Mária

ELŐSZÓ

Sorozatunk ötödik kötetében a honfoglalók életének hétköznapijával, azon belül is az anyagi kultúrával szeretnénk megismertetni az olvasót. Mit tudunk elődeink gazdálkodásáról, az állattartásról vagy a növénytermelésről? Mit ehettek a honfoglalók? Milyen körülmények között éltek, milyen lehetett a lakóhelyük? S mintegy László Gyula előtt tisztelgve: milyen mesterségeket űzhettek? Néhány idevágó kérdést azonban mellőztünk, hiszen korábbi kötetekben esett már róluk szó, az olvasó ott találja meg őket. Ilyen például a viselet bemutatása, amely első kötetünkben szerepelt (*A honfoglalók viselete*), vagy az íjkészítés, amelyről a harmadik kötetben szövegeztünk részletesen (*Honfoglalók fegyverben*). Nem tettünk kísérletet arra sem, hogy olyan jelenségeket – például mesterségeket – próbáljunk rekonstruálni, amelyek ugyan biztosan léteztek, de nyomuk nem maradt. Szinte semmit nem tudunk például a szövésről vagy a fafaragásról: eleink minden bizonnyal foglalkoztak velük, de legfeljebb párhuzamok felvillantásával tudtunk volna e mesterségekről valamit közölni. Ettől most eltekintettünk. Kötetünk ezért nem adhatja az egykori gyakorlati élet minden területének bemutatását, forrásaink mennyiségéből és minőségéből adódóan az általunk nyújtható kép egészen biztosan féloldalas.

A bemutatásra kerülő témákat elsősorban ténylegesen meglévő ismereteink szerint rendeztük, s az egyes információmorzsákat próbáltuk körüljárni. Nem éreztük feladatunknak, hogy belebonnyolódjunk például a magyarok egykori életmódjáról folyó vitába, nem foglalunk állást a nomád vagy félnomád életmód, illetve a földművelés szerepének a kérdésében. Egyfelől azért, mert úgy látjuk, hogy a rendelkezésünkre álló források nem jogosítanak fel erre: számos hipotézis mellett és ellen is találhatunk érveket. Másrészt pedig azért, mert a honfoglaló magyarság biztosan életmódváltáson esett át: nem ugyanolyan körülmények között éltek az Urál környékéről elindulók, mint az etelköziek vagy a Kárpát-medenceiek. Lehetséges, hogy a 10. század végén már nem vándoroltak nomád

nagyállattartók Magyarországon nyájaikkal és méneseikkel, de azt nehéz volna kizárni, hogy Etelközben voltak ilyen csoportok, hiszen írott források is megemlíkeznek róluk. A nomád életmód tehát valamilyen formában a korai magyarok történetének a része, még akkor is, ha a feltételek megváltozásával a Kárpát-medencében rövid idő alatt felhagytak vele. Harmadrészt ne feledjük azt sem, hogy a 10. század viszonyait nemcsak az érkezők, hanem a helyben talált népek szokásai is alakították. Sajnos sok esetben még nincs mód arra, hogy elválaszthassuk egymástól az érkező és a tovább élő csoportok hagyatékát, s általánosságban beszélünk 10. századi anyagi kultúráról. Pedig minden bizonnyal több különböző életforma is létezhetett egymás mellett egyszerre: a túlélő avarok vagy a magyarok közé betagozódó morvák egészen biztosan intenzív földművelést folytattak, míg a honfoglalók esetében valószínűleg az állattartás volt a meghatározó. Éppen ezért nem társadalmi vagy etnikai csoportok szerint tárgyaljuk a mindennapi élet jelenségeit, hanem témánként, nyitva hagyva annak kérdését, hogy melyik jelenség milyen mértékben jellemezte az egyes csoportokat.

KIRGIZ NEMEZHÁZ.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

Ebben a kötetünkben is igyekeztünk a felmerülő kérdéseket több oldalról bemutatni. A honfoglalók nomád életmódjáról például az írott források megemlékeznek, de a részletekről keveset árulnak el. Ráadásul be kell látnunk, hogy egy 21. századi európai ember kevéssé tudja elképzelni a nomád gazdálkodási rendszer mikéntjét, összefüggéseit. Hogy egy kicsit jobban beleláthassunk ebbe a világba, viszonylag sokáig elidőzünk a mai Mongólia példájánál. Az egyes mesterségek esetében pedig a régészeti emlékek ismertetése után a mesterségbeli, szakmai tapasztalatok leírása következik, így a „milyen volt?” mellett a „hogyan készült?” kérdésre is válaszokat keresünk kötetünk lapjain. Reméljük, ily módon a honfoglalók hétköznapjait egy kicsit közelebb hozzuk a mai érdeklődőkhöz, s talán sikerül megragadni valamit egy rég letűnt világ mindennapjainak szépségeiből.

ÁTTÖRT HAJFONATKORONG SÁROSPATAKRÓL

A LOVAK

Ló és ember

A ló és az ember viszonyát több tényező is alakította a ló háziasítása óta: főképpen az adott társadalmi forma és a történelmi helyzet. A nagyállattartó nomád társadalomban, ahol a közösség nagyobb lóállománnyal rendelkezett, egészen más az ember kapcsolata a lovával, mint a kisparaszti gazdaságra alapuló közösségekben, annak ellenére, hogy a ló mindkét esetben a megélhetés egyik alappillére. A 21. századi, egyre inkább városiasodó világban pedig a ló helye gyökeresen megváltozott az emberek életében.

A nomád és a kisparaszti gazdaság esetében a ló tartási körülményei azok, amelyek jelentősen eltérnek: a szilajon tartott ló kevésbé szorul rá az emberre, mint az istállózó állattartás keretei között, hiszen táplálékát maga keresi meg, a ménés által adott közösség pedig többé-kevésbé megfelel a háziasítás előtti állapotnak.

A ló és az ember közötti viszony jóval szorosabb egy olyan történelmi helyzetben, amelyben a ló mint házasállat egyúttal az ember

HEGYI LEGELŐ
A DÉL-ÚRÁLBAN.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

harc eszköze is: szorult helyzetekben alakulhatnak ki sajátos lelki kötődések a „bajtársak” között. Nem nehéz elképzelni a csatát végigharcoló lovas ragaszkodását hátasához, amely mindvégig vele küzdött. Az ütközetbe induló harcos talán elképzelhette, hogy élete utolsó pillanataiban lova nyakára borul, sörényét markolja, mielőtt tudatát végleg elveszítve a földre fordulna. Nem csoda, hogy a túlvilágra költözve kísérőként valamelyik hátasát is megkapta.

LÓ ÉS EMBER: HALÁL A NYEREGBEN. 14. SZÁZADI MUSZLIM MINIATÚRA

„Lovaikon szoktak járni, gondolkodni, álldogálni és beszélgetni.”

Regino prúmi apát a magyarokról, 908

„Követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett, részint pedig sokaság látszatának keltése végett. Nem ütnek körülárkolt tábor, mint a rómaiak [azaz a bizánciak], hanem a háború napjáig nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve, télen-nyáron folyvást legeltetik a lovaikat; háború idején pedig a szükséges lovakat maguk mellett tartva és béklyóba verve őrzik türk sátraik közelében [...] lóról le nem szállnak, mert gyalogosan nem képesek helytállni, minthogy lóháton nőttek fel.”

*Bölcs Leó bizánci császár leírása a magyarokról
Maurikiosz 6. századi, türkökről szóló műve nyomán*

„Türk ellenfeinknek hátrányos a legelő hiánya, tekintve a magukkal vitt lovak sokaságát.”

Bölcs Leó: Taktika, 10. század eleje

„Voltak neki szelidítetlen lovai is, olvasatlan sokaságban, ezeken kívül olyanok, amelyeket a pásztorok istállóban (in domibus) őriztek.”

Szent Gellért nagyobbik legendája Ajtony vagyonáról

LÓ ÉS EMBER: ÚTITÁRS
A TŰLVILÁGON. A RELIEF
TANG TAJ-CUNG KÍNAI
CSÁSZÁR (626–649) EGYIK
KEDVENC LOVÁT ÁBRÁZOL-
JA, AMELYNEK NYERGÉBEN
BIRODALOMEGYESÍTŐ
CSATÁIT VÍVTA

A nomád világban az élet szinte minden területén jelen van a ló: az egyik helyről a másikra való eljutás viszonylag kényelmes eszköze, az emberek egyik üdítőitalát (a kumiszt) vagy húst szolgáltató háziállat, háborús bajtárs vagy éppen a túlvilági kísérő rangjáig felmagasztosult jószág, amely fő helyet kaphatott a mesékben, dalokban, hőseposzokban. Egy táncos járású, tüzes tekintetű, büszke tartású paripa státuszszimbólum volt, s különleges rangot adott gazdájának.

A füves pusztákon élő embernek a vágta jelentette az abszolút sebességet: a lovával szinte összenőtt lovas számára a ragadozómadár röptéhez hasonlatos suhanás, a földhöz kötött cammogás legyőzése a végtelen szabadság érzését kölcsönözhetette. Egy csepp a halhatatlanságból a halandónak.

Az évezrednyi távolság ugyanakkor elhomályosíthatja, esetleg túlságosan is idealizálhatja az eleink lóval való bánásmódjáról kialakult képet. Annak ellenére, hogy sajátos kötődés alakulhatott ki harcos és hátasa között, Mao-tun – Kr. e. 3. századi hszüingnu vezér – gondolkodás nélkül lenyilaztatta egyik legjobb lovát katonáival, hogy feltétlen engedelmességükről megbizonyosodjon. A mindennapokban pedig a kedvenc hátas akár fél napig is ácsorgott egy karóhoz kötve egy jurta vagy egy kunyhó előtt, míg gazdája odabent vendégeskedett, esetleg néhány arasznyi béklyóba vert mellső lábakkal toporgott, miközben félvad társai látótávolságon belül legelésztek.

Néhány évtizede még azt mondták: „Ha lovat veszel, testes legyen, mert ha valami baja lesz, és vágóhídra kell küldeni, több pénzt kapsz érte!” Hasonlóképpen gondolkodtak a nomádok is. Ha a féltve őrzött, értékes paripát nem is, de a ménes kevésbé ígéretes tagjait, esetleg sérült egyedeit előszeretettel vágták le, majd minden porcikáját felhasználták, feldolgozták. A mai hobbilovasok elszörnyülködnének, ha valaki véglegesen lesántult lovát nem akarná évekig etetni, hanem négy lábát összekötve földre döntené, s néhány percnyi szenvedést okozva neki elvágná nyaki ereit, és átsegítené a túlvilágra.

Ugyancsak megütközést váltana ki, ha az állat halála után nem megkönnyezve vitetné el egykori hátasát, hanem kellő tisztelettel – a ló és az ember helyét a világrendben tudomásul véve – megnyúzná, majd kibeledné. Pedig a nomádok így tettek: a beleket megtisztítva félrerakták, hogy ijhúrt lehessen sodorni belőle, az értékes belső részek bográcsba kerültek, a fej és a végtagok eltávolítása után a törzsről lefejtették a húst, amit talán szétosztottak a rokonok és a barátok között, a maradékot lesütötték, esetleg besózták, felfüstölték, megszáritották. A bőrt kikészítették, és például kabátot varrtak belőle, vagy szőrtelenítve, nyersbőrként kantár, kötőfék, lóelfogó árkány – pánya – készítésére használták.

„...Váltott lovon lovagoltam,
hatszáz lovam mind fehér volt...
fegyvereim, méneim,
feláldozott fehér lovam,
lándzsám, harci zsákmányim,
tőletek ím elváltam...
Hatvan lovon lovagoltam,
nyeregnek bélését, bölcső lepedőjét
magamhoz vettem...”

Jenyiszeji kirgiz sírfelirat, 7–8. század

*A hortobágyi pásztor
2. 1846. évi kiadás*

CSIKÓS A HORTOBÁGYON
(MAGYARFÖLD ÉS NÉPEI EREDETI
KÉPEKBEN. PEST, 1846)

Egy Csikós egy
Vad lovon.

Ein Zichor auf einem
Wildung.

„EGY CSIKÓS EGY VAD LOVON”.
LÓBETÖRÉS – NEM TÚLSÁGOSAN
SZELÍD MÓDSZEREKKEL.

HEINBUCHER JÓZSEF SZÍNEZETT RÉZMETSZETE, 1816

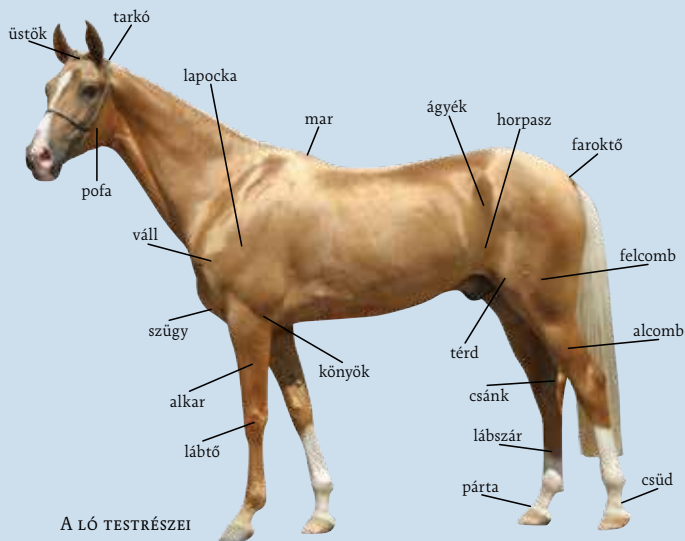
Végezetül idézzük fel John Paget 19. századi angol utazó sorait: „A magyarok lovaglótudományát (huszárjaik hosszú ideje híresek róla) leginkább a csikósok között lehet megfigyelni. [...] a csikósok azonban jóformán születésüktől kezdve lóra termettek, talán még olyan is akad, aki előbb tanult meg lovagolni, mint járni. Láttam egyszer két apró gyereket, az egyik nyereg és kantár nélkül ülte meg a lovat, kötőféknek egy zsineget dobott a ló orrára, nyeregként egy bunda szolgált, átvette az állat hátán, a másik vágatott a betörtlen csikók után, utolérte, visszafordította őket, majd benyargalt a ménes közepébe, s kiválasztotta a kiszemelt lovakat, mindezt láthatólag a legkisebb félelem nélkül. Bár lovastudományuk felülmúlhatatlan, mégis gyalázatosan rosszul bánnak a lóval. Gyakran hallottam, ha egy lovasz felül a lóra, örökre tönkreteszi a száját, s ez kétségki-

vül így igaz: rendkívül durvák és kegyetlenek szegény jószágokkal. A Magyarországon átutazó idegen figyelmét aligha kerüli el, mennyi itt a félszemű ló, s a magyarázatot is könnyen megtalálja, ha látja, hogy veri a feldühödött csikós agyba-főbe a rábízott állatot.” Nincs ez másként ma sem a hagyományos módon lovat tartó népeknél. A török dzsirit nevű játék például a hajdani lovasnomád virtust idézi: száguldó arab telivérek hátáról a lovasok tompa végű dárdával próbálják eltalálni egymást. A versenyekre szánt lovakat gazdáik a tenyerükön hordozzák, mindent megadnak nekik, amire szükségük lehet, a mérkőzés végén azonban a lovak oldala csupa vérző seb a kengyelek tájékán. Ahogy egy török mondás tartja: barátként etesd, de ellenségként üld meg! A lovasnomádok viszonyát legfontosabb háziállatukhoz ez az ellentmondás jellemezte: harcostársnak tekintették, mitikus beszélő lényé emelték, ugyanakkor vágóállatként kezelték a lovat.

Hogyan hívhatták? A ló a magyar nyelvben

Maga a *ló* régi jövevényszó, amely legközelebbi rokon nyelveinkben, a vogulban és az osztjákban is megtalálható, eredete azonban ismeretlen, talán a kelet-iráni tohárban keresendő. Úgyszintén régi, rokontalan szavunk a *mén*, amelynek származékát, a *ménest* már 1138-ban feljegyezték. Hasonlóan rejtélyes a ló hímjét jelölő másik szavunk, a *csődör* is: valójában egyetlen, rokontalan török párhuzama létezik. A viszonylag későn felbukkanó *kanca* (1435) bizonyosan szláv eredetű (*kony* 'ló'), a *csikó* (1213) viszont magyar fejleménynek tűnik, amely egyes vélemények szerint a ló hívogatására szolgáló *csi* vagy *csit* szócskából eredhet. A *paripa* ('herélt mén') nemzetközi vándorszó, végső soron a görögből (*parippion*) terjedt el Európában. Érdekes, hogy a patások lábának alsó részét jelölő *csüd* is ismeretlen eredetű, de régi szó, csakúgy, mint a *szügy*. Az ugor nyelvekkel való kapcsolatra utal a *másodfű*, *harmadfű* ló kifejezés. Sajátos, állatokra vonatkozó színnevünk, a *pej* azonban ismeretlen eredetű. Összefoglalva a fentieket: a lovakra vonatkozó szavak egy részének legközelebbi rokonait az obi-ugor nyelvekben találjuk meg, ezek azonban máshol hiányoznak a finnugor nyelvekben. Mindez az ugor népek és a sztyeppei nomádok – más területeken is tapasztalható – kapcsolatára utal. Különös, hogy a szavak jelentős része ismeretlen eredetű, ami egyrészt arra utal, hogy meglehetősen régiek nyelvünkben, másrészt azt bizonyítják, hogy a magyarul beszélő közösség régi, önállóan fejlődő kapcsolatban állt a lovakkal.

S. B.

A honfoglalás kori lovak régészeti emlékei

A honfoglalás kori lovak elsősorban a sírokba helyezett állatok alapján vizsgálhatók. A magyar előkelők mellé többnyire egyetlen lovat, illetve annak is csak egy részét helyezték el. Ritkán két ló került az elhunyt mellé, de lócsontváz mellső része, „félcsontváz” is előfordul. Több helyen megfigyelték, hogy a sírokban a lónak csak három patacsontja volt: az egyik láb pártá- és patarészét – a szarvasmarhához hasonlóan – csonkolták. A honfoglalás kori lovassírokat is tartalmazó temetőekben a lovas temetkezések aránya 15–20%. Jelenleg 156 ló maradványa tanulmányozható, a fogazat alapján ezek közül 119 mén, 7 pedig kanca volt, 30 egyed neme pedig nem volt meghatározható. Az eltemetett lovak több mint egynegyede háromévesnél fiatalabb volt.

HONFOGLALÁS KORI RÉSZLEGES
LOVAS TEMETKEZÉS KÜLÖNBÖZŐ TÍPUSAI

Bodaj Z.
2012

A honfoglaló magyarok lóállományában a boreális típusú (keleti) pónilovak, és az – arab ló jelleget mutató – mediterrán típusú lovak egyformán jelen voltak. A „trapezoid fejformájú” boreális pónikhoz tartoztak az alacsony és a kisközepes – 128–140 cm – marmagasságú, zömök csontozatú lovak. Az arab lóra emlékeztető, „elkeskenyedő fejformájú”, nemesebb, mediterrán típusúak a nagyközepes és magas – 140–152 cm – marmagasságú, vékonyabb csontozatú lovak közé sorolhatóak. Magyarországon 122 honfoglalás kori ló marmagassága ismert, ezek átlaga 138,2 cm.

A lovak 95%-ának (116 egyednek) a marmagassága 128 és 144 cm között változik. Testmagassági kategóriák szerint: 28,6%-a (35 egyed) alacsony, az átlag 133,1 cm (128,5–135,8 cm); 66,4%-a (81 egyed) közepes testmagasságú, az átlag 139,7 cm (136–143,6 cm). Jelenleg 6 egyed (5%) tartozik a magas marmagassági tartományba, az átlag 146,7 cm (144,2–150 cm).

Az ásatási dokumentációkból pontosan rekonstruálható, hogy az áldozati ló milyen formában került a sírba. Ezek alapján a honfoglalás kori részleges lovas temetkezések két csoportra oszthatók, az úgynevezett „nyúzott lóbőrös” és a „lóbőr nélküli” temetkezésekre. Ez utóbbi esetben a ló levágott feje (a koponyája és az állkapocs párja) és a négy láb vége – egyes esetekben a levágott fark egy részével együtt – került a sírba. A nyúzott lóbőrös temetkezéseknél a ló bőrért „összehajtott”, „összegöngyölt” (ritkán kitömött állapotban) vagy „kiterített” formában helyezték el a sírban. Egy közepes testmértű ló lenyúzott bőre a benne lévő koponyával és a négy lábvéggel együtt egy 60×40×60 cm-es tömbbe, „bőrkofterbe” volt összehajtható. A 60 cm-es magassági méret alsó felét az összehajtott lóbőr, felső részét a ráhelyezett, körülbelül 30 cm magas lófej alkotta.

A fajta kérdése

Mind a történészek, mind a laikusok részéről gyakran felvetődik a kérdés, hogy milyen fajta volt a honfoglaló magyarok lova? Ezt azonban a 9–11. századi viszonyok közt eléggé nehéz értelmezni, így megfelelő választ adni is szinte lehetetlen. Először is: mi a fajta?

Horn Artúr meghatározása szerint: „A fajta olyan, többé-kevésbé egységes jellegű állatok csoportja, amelyek meghatározott alaki, színbeli, szervműködési tulajdonságok és bélyegek alapján jól elkülöníthetők a faj többi egyedétől, illetve fajtájától. Ezen állatok a jellemző tulajdonságaikat azonos környezeti viszonyok mellett átörökítik ivadékaikra. A fajtára általában jellemző

- a közös származás
- a céltudatos tenyésztőmunka
- az a viszonylag állandó környezet, ami a fajta jellemző tulajdonságainak kialakulását és fennmaradását támogatja.”

KÖZÖNSÉGES ÉS JAVÍTOTT
MAGYAR PARASZTLÓ
(ALFRED BREHM:
AZ ÁLLATOK VILÁGA)

Az első két kritérium a honfoglaló magyarság esetében nem áll fenn, de legalábbis nem bizonyítható, hogy fennáll, ezért itt nem beszélhetünk fajtáról, legfeljebb ökotípusról vagy használati típusról. Ez azt jelenti, hogy legelőre alapozott tartás mellett a ló testalkatára elsősorban a természeti környezet, a „rög”, másodsorban pedig a használat van hatással. A genetikai háttér legfeljebb a ló színét befolyásolja. Az 1970-es években például Magyarországról, a Kiskunsági Állami Gazdaság apajpusztai méneséből kivittek a Szovjetunióba mintegy 20 darab mezőhegyesi félvér kancát és egy törzsmént. Ezt az állományt törzsállományként tenyésztették tovább a Sztavropoli Ménesben. Az ottani, lényegesen gyengébb minőségű legelők következtében a kint

született fajtatiszta törzskancák kifejlett kori marmagassága mintegy 10 cm-rel elmaradt a Magyarországon születettekéétől.

A forrásokban fajtanevnek tűnő „erdélyi ló” vagy „moldvai ló” elnevezések valójában egy-egy terület legjellemzőbb ökotípusát jelentik.

MAGYAR PARLAGI LÓ.
EMIL VOLKERS LITOGRFÁIJA

A 18. század végétől az állami tenyésztésirányítás alig száz év alatt gyakorlatilag eltüntette, illetve a katonai igényeknek megfelelően átalakította az ugyancsak ökotípusnak tekinthető „ósi magyar” parlagi lovat. Szerencsére a 19. századból szép számban maradtak ránk ábrázolások, amelyeken magyar parlagi lovak láthatók, így képet alkothatunk annak testalkatáról és a leggyakoribb színekről:

- Pej (barna fedőszőrök, fekete sörény és farok)
- Egérfakó (ólomszürke fedőszőrök, fekete sörény és farok, a gerinc mentén keskeny fekete sáv, „szíjaltság”)
- Közönséges fakó (homokszerű, tejeskávés színű fedőszőrök, fekete sörény és farok, a gerinc mentén keskeny fekete sáv, „szíjaltság”)
- Mosott sárga, kendersörényű sárga (barna fedőszőrök, világos-sárga vagy „platinaszőke” sörény és farok)

Ezek az alacsony, szikár lovakon nagyon gyakoriak voltak a parlagi fajtákra jellemző küllemi hibák: a „deszkanyak”, a „szarvasnyak”, az ormos és/vagy fedeles far, a gacsos csánk, de a fejük száraz és nemes, tekintetük élénk, ízületeik tiszták, szárazak, inaik acélosak voltak. A felsorolt hibák ellenére jó megjelenésű, sőt szép lovak voltak, és nem utolsósorban nagy munkabírásúak, elnyúhíthatatlanok.

MAGYAR PARLAGI LÓ
REKONSTRUKCIÓJA.
NAGY SÁNDOR SZOBRA SZMŰVÉS Z
ALKOTÁSA SZŐLLŐSY GÁBOR
TERVEI ALAPJÁN

Avar lovak, magyar lovak: genetikai tanulságok

Az avarok és a magyarok kapcsolatai régóta vita tárgyát képezik, és újabban ismét előtérbe kerültek. A kérdés azonban feltehető e két nép lovai – és természetesen a népek tágabb kapcsolatai – szempontjából is. E kérdésfelvetésnek három előnye is van. Először is az etnikai változások mindig ott hagyják nyomaikat a kultúrában, a genetikai állományban és természetesen az állatállományban is. Tehát egy esetleges népességváltást akár a lóállományon keresztül is vizsgálhatunk. Továbbá az erre a fajra tervezett specifikus DNS-markerek használatával kiküszöbölhető a külső DNS-szennyezés, amely

az archaikus DNS-vizsgálatokat rendkívül megnehezíti. Ha ugyanis emberi maradványokból származó DNS-t vizsgálunk, a kutató személy saját DNS-ével beszennyezheti a mintát, ami a lovak mintái esetében valószínűtlen. Végül az sem elhanyagolható szempont, hogy mindkét népcsoport szellemi kultúrájában kiemelkedő szerepet játszott a ló, amely a sírba is követte a gazdáját, így nagy számban állnak rendelkezésre a munkához szükséges maradványok a két történelmi korból.

Kisszótár

Faj: a faj olyan származási közösség, amelynek populációit hasonló alaki, élettani és genetikai tulajdonságok kombinációja jellemzi, amely meghatározott génáramlási folyamat eredménye

Fajta: mesterségesen létrehozott eltérések az adott fajtól

Fajtajelleg: a fajtára jellemző tulajdonságok és bélyegek összessége

Fenotípus: egy egyed alaktani, működésbeli, viselkedési tulajdonságainak összessége

Genetikai távolság: a mitokondriális DNS (mtDNS) esetében a különbségek számát jelenti két vizsgált mtDNS mintázata (nukleotidsorrendje) között

Haplotípus: egy vizsgált egyed mtDNS mintázata a leggyakoribb (referenciaként kezelt) típus-hoz hasonlítva

Morfológiai elemzés: külső, látható jegyek alapján történő jellemzés

Palacknyakhatás: egy populáció létszámában bekövetkező drasztikus csökkenés, amely ugyan nem eredményezi annak megszűnését, de a genetikai sokféleség jelentősen csökken

Szekvencia: sorrend, DNS esetén a nukleotidsorrend

Az eddigi morfológiai elemzések alapján a két népcsoport loátlománya sok szempontból nagy hasonlóságot mutat, azonban míg az avarok lovaira a morfológiai egyöntetűség jellemző, a honfoglalás kori lovak esetén nagymértékben eltérő korú és marmagasságú egyedek találhatók a sírokban.

A fajon belüli változatok (a későbbi korokban a fajták) meghatározása meglehetősen bizonytalan a csontmaradványok alapján. Az eddigi kutatások, amelyek a honfoglaló magyarok lovaival kapcsolatban próbáltak fajtaszintű meghatározást adni, az akhal tekét és a hucult említik.

Az akhal teke a mai Türkmenisztán, Özbegisztán és Kazaksztán területéről származik. A nomád törzsek évszázadokon át lovagolták ezeket a lovakat, s olyan példányokat tenyésztettek, amelyek az összesztyepei nép számára kívánatosak lettek, drága és fejedelmi ajándékként szolgáltak. Tüzes vérmérsékletű, igazi egygazdás lovak, amelyek mindvégig hűségesek a gazdájukhoz. Az akhal teke ma is rendkívüli értéket képviselő, tiszta fajta, amely mentes az arab vértől.

AKHAL TEKE

A hucul ló egészen másféle, teljesen egyedülálló megjelenésű. Jellemző rá a tipikus, primitív fajtajelleg, mint az alacsony termet, nehéz, csontos fej, széles, húsos pofa és rendkívüli ellenálló képesség. Ma az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban, illetve Lengyelországban tenyésztik a fajtát, de genetikailag legértékesebb állományai ma is a Kárpátokban találhatóak.

Hucul Ló

Egy adott korszak a régészeti leleteken megfigyelhető jegyekkel jellemezhető, nincs ez másként a DNS-sel sem. A leletek esetében legkönnyebben és legnagyobb mennyiségben a mitokondriális DNS-hez juthatunk hozzá. Ennek segítségével hosszú időre visszavezethető az anyai vonal, több populáció mitokondriális DNS-mintázatának összehasonlítása során pedig genetikai hálózat készíthető, genetikai változatosság és távolságok elemezhetők.

Az avar és a honfoglalás kori lóállomány genetikai változatosságát és rokonsági viszonyait egy 17 avar kori, valamint 14 honfoglalás kori lómaradvány mitokondriális DNS-vizsgálatát magában foglaló kutatásban dolgozták fel. A tanulmány továbbá összevetette az eredményeket 70 hucul és 24 akhal teke ló DNS-mintázatával, illetve a szakirodalomból eddig közlésre került közel 900 mitokondriális lószekvenciával, amelyek 76, túlnyomó többségében jelenkori lófajtához tartoznak.

Az avar és a honfoglalás kori lovak vizsgálata azt mutatta, hogy a két mintacsoport származástaniilag különböző vonalon található. Az avar lovak korban nem alkotnak olyan homogén csoportot, mint a honfoglalás koriak, hiszen az avar minták között egyaránt található a korai (6–7. század) és a késő avar korból (8–9. század) származó

lelet is. A genetikai diverzitás mégis kissé alacsonyabb, mint a honfoglalók esetében, ahol valamennyi minta 10. századi, s klasszikus honfoglaló-leletanyag mellől került elő. Bár mindkét csoportra nagy genetikai variabilitás jellemző, mind a genetikaitávolság-számítás, mind a haplotípus-hálózat az eltérő származást támogatja. Az avarok és a honfoglaló magyarok lovai között leírt fenotípusban megfigyelt morfológiai különbség ezáltal genetikailag is megerősíthető.

Az a megfigyelés, hogy az avar és a honfoglalás kori lovak hasonlósága csekély, nem támasztja alá az avar–magyar kontinuitás elméletét, legalábbis a lótarás terén. Hiszen ezen adatok fényében ha az avarok tovább éltek volna a magyar népességben, akkor többek között gazdaságot is kellett volna váltaniuk. Emellett a fenti eredmények nem támogatják az avar és a honfoglaló népesség rokonságát sem, hiszen ha a magyarok ugyanannak a népnek a később idekerült tagjai lennének, mint a késő avarok, akkor a lóállományok között nagyobb genetikai hasonlóságot kellene tapasztalnunk. Természetesen az sem zárható ki, hogy a két mintacsoport között észlelt különbség a két nép által a temetéshez kiválasztott lovak jellemzőinek különbségéből fakad. Azonban az avarok és a honfoglaló magyarok kulturális szokásai sok szempontból nagyon hasonlóak. Tudjuk, hogy az avarok legtöbb esetben 4–7 éves, tehát a legértékesebb lovakat helyezték a sírokba, míg a honfoglalósírokban a 2 évestől a 15 évesig minden korosztály megtalálható. A régészeti minták elemzése során azonban mindig figyelembe kell venni, hogy ami a vizsgálat tárgyát képezheti, már soklépcsős „szelekción” átesett mintacsoport. Az előkerült minták ugyanis csak töredékei a korabeli állománynak. Ebben az esetben, bár az avarok és magyarok lovait szerettük volna megismerni, csak azt láthatjuk, hogy a feltárt sírokba milyen lovakat temettek. A különböző társadalmi rétegek más-más típusú lovakat helyezhettek a sírba. Maga a tény, hogy a mintául szolgáló leletek lovas temetkezésekből kerültek elő, meghatároz egy társadalmi kört.

Az akhal teke lovak az avar lovaktól nagy genetikai távolságra helyezkednek el, a honfoglalás kori lovakkal viszont az összehasonlításban részt vett fajták közül a legkisebb távolságot mutatják. Bár teljes szekvenciaegyezés az avar lovakkal négy esetben, a honfoglalókkal csak két esetben fordul elő, a hálózatanalízis alapján a honfoglaló és

az akhal teke lovak között több közeli rokon szekvencia van. Azok a honfoglalás kori és akhal teke minták, amelyek egyedi, eddig más lófajtákban nem azonosított DNS-mintázattal rendelkeznek, a hálozatban szomszédos pozícióban helyezkednek el.

A magyarok vándorlásuk során az állományuk feljavítására vagy a vezető réteg ellátására zsákmányolhattak lovakat az akkoriban nagyra tartott és közkedvelt turáni lovakból, az akhal teke korabeli megfelelőjéből. A honfoglaló magyarok lóállományában tapasztalt nagy változatosság, amely mind a morfológiában, mind a genetikai állományban megfigyelhető, azt sugallja, hogy őseink társadalmi helyzetüknek megfelelő, kedvenc lovaikat helyezték sírjukba, mely akár zsákmány vagy ajándék is lehetett egy távoli helyről. Mivel a vizsgálatba magas rangú katonák lovai kerültek bele, nem meglepő, hogy ezek éppen a harcászatban használt, elit lovakkal, az akhal tekével mutatnak némi rokonságot.

A hucul fajta vizsgálatába bevont 22 kancacsalád az európai huculállomány 4/5-ét jelenti. A hucul lóállomány genetikai felmérése során kiderült, hogy a fajta filogenetikailag nem egységes. Ez a kis létszámú fajta, amely már többször elszenvedte a palacknyakhatást, anyai vonalaiban jelentős diverzitást mutat. A haplotípusok nagy számban fordulnak elő a többi vizsgált csoportban. Az avar lovakkal hét esetben fordul elő egyező haplotípus, amely felveti a genetikai rokonság lehetőségét. A honfoglaló és az akhal teke lovakkal is két, illetve négy esetben találunk közös haplotípusokat. Az eddigi adatok nem támasztják alá a honfoglalás kori lovaknak a hucul lovakkal feltételezett rokonságát.

Lószerszámok

A honfoglalás korának lószerszámai és nyergei viszonylagosan jól ismertek, hála a temetkezési szokásoknak. A lovas temetkezéseknek két formája figyelhető meg: jelképes lovas temetkezés esetén a sírba csak a lószerszámokat helyezték a halott mellé, a „nyúzott lóboros” temetkezésnél pedig a halotti tor során leölt hátsó lenyúzott bőrében benne hagyták a fejet és a négy lábvéget, a szerszámokat pedig

vagy erre a „csomagra” helyezték, vagy az elhunyt lábához kerültek a nyereggel együtt. (Néhány sírban azonban „felszerszámolták” a lovat, azaz a kengyelek a lócsontok két oldalán, a zabla pedig a ló szájába helyezve kerültek elő.) A Kárpát-medencéből megközelítőleg ezer, 9–11. századra keltezhető lovas – vagy legalábbis lószerszámokat tartalmazó – temetkezés ismert, amelyekben többnyire a fémből készült kengyelpár, a zabla és a nyereg rögzítésére szolgáló hevedercsat maradt meg, ritkábban azonban a lószerszámokat díszítő veretek, és néhány esetben a nyereg maradványai is előkerültek.

A zabla

A zabla a ló irányításának elmaradhatatlan eszköze, nem meglepő, hogy számtalan példánya maradt ránk. Ezek minősége, díszitettsége elsősorban a felhasználó személyén, illetve társadalmi helyzetén múlott, de ezen túlmenően is több típusa létezett. A leggyakoribb az egyszerű, két- vagy négykarikás csikózabla. Az előbbi esetben a kéttagú szájvas két oldalához egy-egy zablakarika csatlakozik, ezekhez erősítették a pofaszíjat és a kantárszárát is, éppen úgy, ahogy ma is. A négykarikás változat esetében – amely nem azonos a 19–20. századi négykarikás, fogatos zablával – a szájvasak végén két-két, egymásra merőleges gyűrű található, a két szíj a különálló karikákba fut bele. A csikózabláknál általában a szájvas két tagja különböző hosszúságú – többnyire a bal oldali elem rövidebb –, a jelenség okát nem ismerjük. A honfoglalás kori anyagban igen gyakori a vékony és szögletes kialakítású szájvas, amely a ló számára durva, kímélet-

len megoldás. Ilyen zablák többségében harcosok sírjából kerülnek elő. (Okként elképzelhető, hogy keskeny és vékony – nyersbőr? – kantárszárakat használtak elődeink, éppúgy, mint a mai mongolok. Az ilyen szár azonban nem áll úgy bele az ember markába, mint a maiak, nehezebb vele erőt kifejteni, így élesebb zablára van szükség az azonos hatás eléréséhez.)

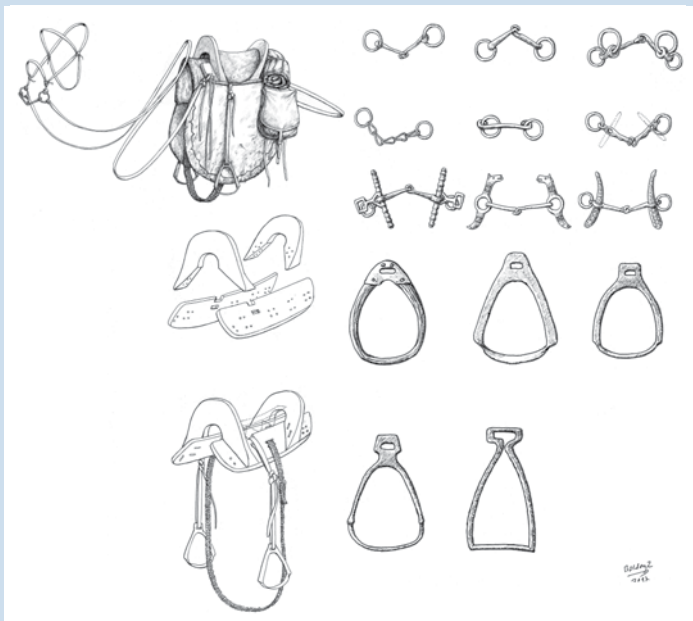

NÉGYKARIKÁS CSIKÓZABLA MUSZKÁRÓL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

Magyar lószerszámok, 9–10. század

A magyar lószerszámok a keleti, nomád típusú lószerszámok közé tartoztak. Nyergeik alakjáról az előkelők sírjaiban talált fém- és csontdíszek, famaradványok, valamint a néprajzi példák alapján alkothatunk képet. A nyereg öt részből állt: két, enyhén ívelt nyeregtalpból, két lekerekített formájú (első és hátsó) kápából, valamint a nyeregpárnából. A nyeregtalpakat és a kápákat szíjjakkal és facsapolással erősítették össze, a két kápa közötti áthidalást pedig valószínűleg farbőr alkotta, erre került rá a nyeregpárna. A nyeregtalpakhoz középtájon rögzítették a kengyelszíjakat és a hevedert (a rajzon fonott heveder szerepel, nomád néprajzi párhuzamok alapján). A sírokban csak egyetlen hevedercsat fordul elő, a kengyelszíjakat valószínűleg csak csomóval rögzítették. A kengyelek nem feltétlenül voltak egyformák. A nyereghez csatlakozott elől a szügyelő és hátul a farmatring, ezek szerepe a nyereg elcsúszásának megakadályozása lehetett. A nyeregtalpak elején és végén fúrt lyukakon fűzték át a „vérszíjakat”, ezekre különféle terheket (fegyvert, pokrócot, iszákot, vadászszákmányt) köthettek fel. A nyereg alá izzasztó és nyeregalátét (pokróc) került, a nyeregtalp aljához rögzített nagy nyeregszárny pedig a ló oldalát védte a kengyel ütődésétől és a kengyelszj dörzsölésétől. A zablát a kantár tartotta a ló fején, a rajzon egyszerű, dísztelen, csomózott szjikkantár szerepel, csikózáblával.

B. Z.

A másik jellegzetes, ám az előzőeknél ritkábban előkerülő típus az oldalpálcás zabláké, amelyek a csikózablaktól az oldaltag kialakításában térnek el: az egyik zablakarika helyén fémből, ritkábban csontból, esetlegesen fából kialakított pálcát találunk, amelyek megakadályozzák, hogy a szájvas átcsússzon a ló száján. Bár ezeket is szokták vékony szájvassal szerelni, de esetükben sokkal gyakoribb a vastagabb átmetszetű, lekerekített szájvas. Az oldalpálcás zablák leginkább előkelők sírjaiból látnak napvilágot.

A honfoglalás kori sírokból – igen ritkán – egészen durva, dudoros és láncos szájvassal készített zablák is előkerülnek, továbbá az egy tagból kovácsolt szájvassal szerelt rúdzablákból is ismert hét példány. Ezt a típust a régészeti kutatás előszeretettel köti a besenyőkhöz, azonban a Kárpát-medencei példányok esetében ez az elképzelés nehezen igazolható.

OLDALPÁLCÁS ZABLA A NESZMÉNYI TEMETŐBŐL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

A kengyel

A kengyel – amellet, hogy a lóra való felülést megkönnyíti – a láb stabil megtámasztását segíti elő, lehetővé téve a kiemelkedést a nyeregből vagy a lovas felsőtestének elfordítását, ami vadászat vagy harc esetén nagyban növeli a hatékonyságot. A kengyelek kialakítását használóik fizikai adottságai és társadalmi rangjuk befolyásolhatta. Elsősorban nők – és néhány gazdagabb férfi – sírjában az átlagnál kisebb méretű kengyel pár figyelhető meg, de a többség nagy méretű kengyeleket használt. Főként a harcosok sírjaiból származó kengyel párok esetében enyhe méretbeli eltérés is megfigyelhető a pár két tagja között, amelyet szokás a lóra szállás megkönnyítésével magyarázni, ám ezen elméletet a gyakorlat nem igazolja.

A kengyelek formája is sokféle lehetett, általánosan jellemző azonban az ívelt talpalló, a ritka kivételek talán zsákmányból származhattak. A formai változékonyság nemcsak eltérő ízlésvilágot vagy műhelygyakorlatot takarhat, hanem időrendi eltérésre is utalhat, de megfigyelhető a különböző formák átmenete is. Az egyik leggyakrabban előkerülő típust körte alakú kengyelnek nevezzük, megnyúlt, enyhén körte formájú, trapéz alakú füle enyhén megtörve kapcsolódik a kengyelszárakhoz. Az előző típusnál ritkább, az egyik legarchaikusabb forma az olyan kengyel, amelynek vállába kovácsolt füle megtörés nélkül csatlakozik a kengyelszárakhoz. A régészeti kutatás a 10. század második felére helyezi a trapéz

VÁLLÁBA KOVÁCSOLT FÜLŰ
KENGYELPÁR BEREGSZÁSZRÓL

TRAPÉZ ALAKÚ, TAGOLT SZÁRÚ KENGYELPÁR
A PÜSPÖKLADÁNYI TEMETŐ 200. SÍRJÁBÓL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

alakú kengyelek megjelenését, amelyeknél a kengyelszj bújtatója egy összeszűkülő nyak közbeiktatásával kapcsolódik a kengyelszá-
rakrahoz. A gazdagabb sírok esetében gyakori a niellós vagy a tausi-
rózással, azaz fémberakással díszített kengyel. A korszakban a könnyen
és olcsón előállítható fakengyelek használata sem volt ismeretlen,
ezekre a kengyelszj bújtatóját megerősítő vasalás utal. A kengyeleket
– a kantár, a szügyelő és a farhám szijaival megegyező módon – cso-
mózással rögzíthették, de egyes esetekben feltételezhető a csat hasz-
nálata, vagy a fából, illetve csontból készített pecekkel való fixálás is.

Szjázat

A honfoglalás kori lovas sírok egy része különböző formájú és méretű
hevedercsatokat is tartalmaz (általában csak egyet), ezek pontos sze-
repe azonban nehezen határozható meg, leggyakrabban valószínű-
leg a nyereg hevederéhez tartozhattak. A kantár, a szügyelő és a far-
hám pontos kialakításáról kevés régészeti eredetű megfigyeléssel
rendelkezünk, információt elsősorban a különböző fémveretekkel
díszített lószerszámok hordozhatnak, ezek száma azonban viszony-
lag csekély, s kivétel nélkül gazdag, döntően női sírokból kerültek
elő. A női sírokhoz köthető a korszak egyik legjellegzetesebb ve-
rettípusa, az úgynevezett rozettás lószerszámveret is. A férfisírokból
ritkábban kerülnek elő a szjázat díszítései, ezek azonban több infor-
mációt hordoznak a szják elrendezéséről, mint a női sírok veretei.
Részben megegyeznek az övveretek formavilágával, de ismertek levél
és pillangó alakúak is. A hagyományos kantárkialakítás mellett (po-
faszj, homlokszj, orrszj) a karosi temetőből ismerünk orrszj nélkü-
li, valamint homlokkeresztes kantárt is. A gazdag sírokból származó
veretek utalnak a szügyelő és a farmatring használatára is: a karosi
temetőből előkerültek nagy méretű, levél alakú szügyelőveretek és
kerek kantárrózsák is.

TÖBBRÉTEGŰ BŐRSZJ RÉSZELETE ÉS EZÜST LÓSZERSZÁM-
VERET A KAROSI III/11. SÍR LÓSZERSZÁMZATÁBÓL

Nyereg

A nyereg feladata, hogy a lovas számára kényelmes és biztonságos ülést biztosítson, s egyúttal a ló hátán is jobban elossa a ránehezedő terhet. A 9–10. századi nyergek hosszú fejlődés eredményeképpen jöttek létre. A ló hátára a súlyt két talpdeszka vitte át, ezeket az első és a hátsó kápa kötötte össze. Nem tudjuk, hogy a későbbi nyergekhez hasonlóan a két kápa közé kifeszítettek-e egy bőrcsíkot (a farbőrt), amelyre a lovas ült, vagy pedig a két nyeregtalp volt olyan széles, hogy kevés híján összeért. Bármelyik megoldásról volt is szó, a ló gerince szabadon maradt, s nem kellett terhet viselnie. A nyereg alá biztosan került valamiféle izzasztó, s talán felülről is beborították valamivel. Ne gondoljuk, hogy a korabeli nyergek feltétlenül egyszerűek voltak: alig néhány száz évvel később például a sztyeppe túlsó végén a kitanok kifejezetten bonyolultan felépített nyergeket használtak.

EZÜSTLEMEZEKKEL DÍSZÍTETT NYEREG MARADVÁNYAI A KAROSI II. TEMETŐ 49. SÍRJÁBÓL

A honfoglalás kori sírokban az egykori nyereg jelenlétére sok esetben csak a kengyelek és a hevedercsat utalnak, hiszen a szerves anyagok a Kárpát-medence talajviszonyai között hamar elenyésznek. Az előkelők nyergeit azonban fém- vagy csontlemezekkel díszítették, amelyek segítségével fogalmat alkothatunk az egykori ülőalkalmatosságok formájáról és méretéről. Csontlapokkal elsősorban az első nyeregkápa első oldalát és a talpdeszkák elől kilógó végeit ékesítették (Soltszentimre, Izsák-Balázspuszta), a fémlemezeket pedig a deszkák peremére erősítették fel (Szakony, Gádoros, Ártánd, Karos). Bár a honfoglalók valószínűleg többféle nyeret is használtak, a ránk maradt díszítések többé-kevésbé azonos szerkezetre utalnak. A talpdeszkák kilógó vége körülbelül 10 cm széles lehetett, az első kápát közel függőlegesen illesztették fel, formáját tekintve félkörös vagy harang alakú lehetett, s viszonylag magasra emelkedett. Ezzel szemben a hátsó kápát a jelek szerint erősen hátradöntve, laposan erősítették fel. Ez a kép jól megfeleltethető a kortárs sztyeppe-i ábrázolásoknak is.

A SOLTSZENTIMREI NYEREG ELŐLAPJÁT DÍSZÍTŐ FARAGOTT CSONTLEMEZEK.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

Egyebek

A korszak leletanyagából teljesen hiányzik a patkó, honfoglaló eleink nem használták, csak néhány száz évvel később vált általánossá. Szintén nem találunk sarkantyút a 9–10. századi magyar lovasok eszköztárában: a keleti lovaglási stílus nem él vele, a ló ösztökélésére és irányítására inkább a lovaglóostort vagy -korbácsot használták. A magyar leletanyagban egyértelmű nyoma ennek sincs, de nem elképzelhetetlen, hogy a madárfejes botvégek egykor ostornyelet díszítettek.

Hogyan hívhatták? A lószerszámok a magyar nyelvben

A lovagláshoz számos felszerelési tárgyra is szükség van, ezek megnevezésére a magyarban gazdag szóállomány áll rendelkezésre. A *nyereg* párhuzamai a legközelebbi rokon nyelvekben, a vogulban és az osztyákbán található meg, és török jövevényszónak látszanak. A *kápa* a latinból került át a magyarba, a *sellicappa* ('nyeregsüveg') részleges fordításaként. A *heveder* ismeretlen eredetű (1395). Szintén az obi-ugor nyelvekben találjuk meg a *fék* párhuzamait. A *kantár* bizonyosan török eredetű, de kései felbukkanása és párhuzamai miatt valószínűleg honfoglalás utáni jövevényszavunk, éppúgy, mint a nyeregtakarót jelentő *csótár* is. Az először 1075-ben feljegyzett *kengyel* magyar szó, amely a 'karika' jelentésű, mára kiveszett *kégyből* származik. A *zabla* feltehetőleg a szlovénből került a magyarba (első lejegyzése: 1395), és a korábbi magyar *emlöt* szorította ki. A *gyeplő* török jövevényszó, feltehetőleg még a honfoglalás előttről. A ma már nem használt *kentreg* ('szügyelő') és a *mentreg* ('farmatring') a kunból került a magyarba, a *hagymán* ('nyereg alá való izzasztó'; 1395), valamint a *hermec* ('különféle tárgyak felakasztására szolgáló szija a kápán') pedig ismeretlen eredetű. Az *istálló* korai északolasz jövevényszó (1266), ezzel szemben a *karám* meglepően későn bukkan fel (1620), ráadásul eredete is tisztázatlan. *Ostor* szavunk (1200) ugor kori, a *pányva* bizonyosan régi (1086), de ismeretlen eredetű, a hasonló jelentésű, tájnyelvi *árkány* pedig kun jövevényszó. (A zárójelben szereplő évszámok a szó első ismert lejegyzésére utalnak.)

S. B.

Szekér

Arról, hogy a magyarok szekereket használtak, néhány kortárs forrás is megemlékezik. A szentgalleni kaland (925) alkalmával például Ekkehard ír eleink szekereiről. Regino apát szerint pedig egyenesen a szekereken laktak a honfoglalók. Azt, hogy a magyarok régóta használnak efféle járműveket, maga a szekér szó is bizonyítja: talán a kaukázusi nyelvekből (alán?) került át a magyarba, és egyúttal a vogulba és az osztjákba is. Eleink érdeklődését a jármű iránt annak későbbi fejlődése is bizonyítja: a környező népekétől eltérő, fejlett szekerezőkultúrával rendelkezünk már a középkorban is. Mindez cseppet sem magától értetődő egy nomád nép esetében, számos csoport ugyanis a vándorláshoz csak málhás állatokat használt. Oguz kagán legendájának egy része például éppen a szekér feltalálását meséli el, amely révén egy nép, a kangli ('szekeres') önálló nevet nyert magának.

KÖZÉP-ÁZSIAI –
BUHARAI – KÉTKERES-
SZEKÉR (ARBA) EGY KÉPES-
LAPON, 1890 KÖRÜL

Kérdés persze, hogy a régi magyarok szekere milyen lehetett. Akkortájt keleten és nyugaton is ismerték a két nagy keréssel rendelkező szekereket, de léteztek kéttengelyes, négykerékű változatok is. A legkorábbi magyar ábrázolások a *Magyar Anjou Legendárium* (1320/1340) és a *Képes krónika* (1360) lapjain láthatók, és négykerékű járművet mutatnak.

NÉGYKEREKŰ SZEKÉR
RÉSZLETE A MAGYAR
ANJOU LEGENDÁRIUMBÓL,
1320 KÖRÜL

„[...] feleségeiket és gyermekeiket szekereken viszik magukkal, [amelyeket] az eső és a hideg ellen állatbőrökkel befedve házak helyett használnak.”

Regino prümi apát a magyarokról, 908

„Azok pedig [a magyarok], amilyen gyorsan csak tudták, elfoglalják a mezőket és a síkságot, és a lehetőségekhez mérten felállítják serényen az arcvonalat, s miután a kocsikat és a többi málhát körben elhelyezték, felváltva őrködnek az éjszakán át...”

Ekkehard: Sankt Gallen-i történetek, 11. század közepe

„A harc után Oguz kagán seregének, kíséretének és népének olyan nagy zsákmány jutott, hogy elszállítására lova, ökre és öszvére nem volt elegendő. Oguz kagán seregében akkoriban volt egy igen ügyes ember, Barmaklig Csoszun Bilig volt a neve. Ez az ügyes ember egy szekeret készített. Az élettelen zsákmányt a szekérre rakta, az élő zsákmányt a szekér elé állította, s így vonultak. A kagán környezete és népe látta mindezt, és megcsodálta. Akkor újabb szekereket készítettek. Mikor a szekerek elindultak, mind ezt kiáltották: Kanga, Kanga! Ezért kangának nevezték őket. Mikor Oguz kagán a szekereket meglátta, nevetett, és ezt mondta: Szekérrel vigye az élő az élettelt! Kangalig legyen ezután a nevetek!”

Oguz kagán legendája, 15. század

ÁLLATTARTÁS

A honfoglalás és kora Árpád-kori állattartás régészeti emlékei

A honfoglalók állattartására vonatkozóan az írott források kevés közvetlen tanulsággal szolgálnak, s sokáig a régészet sem tudott érdemben hozzászólni a kérdéshez. A sírletekből nemhogy az állattartásra, de még a közvetlenebbül tanulmányozható húsfogyasztásra sem következtethetünk: a temetkezések a mindennapi életet csak szűrt, áttételes módon jelenítik meg.

„Sátraik [boltos jurtaik] vannak, és együtt vonulnak a sarjadó fűvel és a zöld vegetációval. Bárhova is mennek, együtt utaznak egész rakományukkal és raktárukkal, [az uralkodó] kíséreeivel és a trónussal, a sátrakkal és az állatokkal.”

Gardízi perzsa történet- és földrajzi író, 1050 körül

Szkitia lakói, akik közé a magyarok is tartoznak, „a földet csak nagyon ritkán művelik meg, otthonuk, házuk vagy lakhelyük nincs, mivel mindig csordáikat és nyájaikat legeltetik, és mindig kóborolnak a megműveletlen pusztaságokon”.

Regino prűmi apát, 908

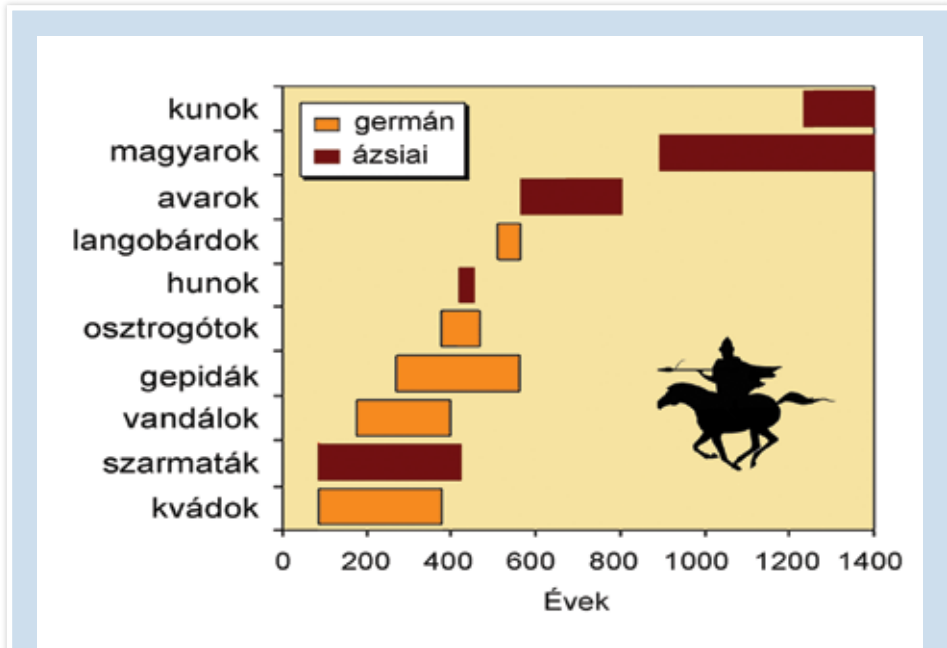
„Szálláshelyeik a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok, mint a beduinok.”

Ibn Hajján andalúziai arab történetíró, 11. század közepe

Ha a Kárpát-medencét érintő nagy népmozgások ezeröttszáz esztendejét tekintjük, a hódítók élcsapatai olyan népek esetében is lovasok voltak, amelyek lakossága esetleg nem folytatott teljes mértékben nomád gazdálkodást. A számos kultúrában megbecsült ló jelenléte önmagában még nem e vándorlegeltetésre alapozott életmód bizonyítéka.

A hazánk mai területére kelet felől érkező germán és ázsiai eredetű – régészeti ismert – „nomád” bevándorlások intenzitása jól kirajzolódó vonulatot mutat. E népek hagyatékában megbízható nagyságú állattani leletegyütteseket csak szarmata és avar

településekről ismerünk. Az Árpád-kor falvainak leletanyaga ugyan őriz a vándorlegeltető életmódra utaló vonásokat, de nem különíthető el benne a szerveződő keresztény állam letelepedett gazdálkodásának hatása.

„Nomád” bevándorlások a Kárpát-medencébe

A grafikon legzsúfoltabb szakasza a népvándorláskorra esik: ekkor számos csoport fordult meg rövid idő alatt a Kárpát-medencében, gyakran egymással versengve. Feltűnő a magyarság eredete szempontjából mítikus hunok igen csekély jelenléte, amihez képest a Rómát megszorogató Attila aránytalanul nagy nyilvánosságot kapott a korabeli nyugati kútfőkben. A zűrzavaros helyzet fokozottan alábbhagyott, amikor az Avar Birodalom politikailag egyesítette a Kárpát-medencét. A honfoglalás után megtelepedett magyarokat pedig már csak a nagyállattartó kunok követték nagyobb számban.

B. L.

A THURÓCZY-KRÓNIKA
BRÜNNI KIADÁSÁNAK
ÁLLATÁBRÁZOLÁSAI

Anonymus *Gesta Hungarorum*a negyedik századdal a honfoglalás után keletkezett. Ő a magyarokat, valószínűleg egy korabeli nyugati közhely alapján, Szkítiából származtatja. Állataikat azonban nem tárgyalja. Az idevágó képi források is anakronisztikusak, mint például a Thuróczy-krónika (*Chronica Hungarorum*) 1488-as brünni kiadásának hét vezért ábrázoló nyitó fametszetén megjele-

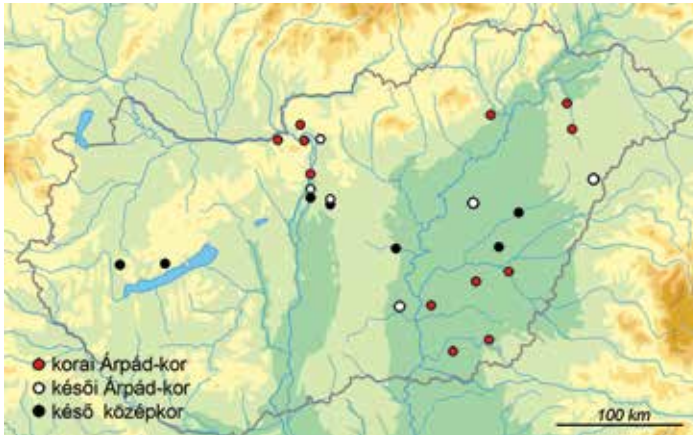
nített állatok. A vezérek előkelő társadalmi állását érzékeltető, szép szemű lovakon kívül a kép előterében alacsony, lantszarvú tehenet, valamint sörtetarajos disznókat terelnek.

Elégedetten nyugtázhatnánk, hogy ezek megfelelnek a honfoglalás korának háziállatairól alkotott elképzeléseinknek, a kép azonban egyértelműen a metsző saját korának állatait ábrázolja, így nem a honfoglalás kori „nomád állattartás”, hanem az arról bő félezer évvel később, Mátyás király korában alkotott elképzelés kultúrtörténeti dokumentuma.

A honfoglalók állattartásának anakronisztikus megközelítése a régészeti állattan adatait is elkerülhetetlenül uralja. Noha Matolcsi János több, a korszakkal kapcsolatos közösség állatcsontanyagát vizsgálta az egykori Szovjetunióban, ezek a csoportok nem tekinthetők a honfoglalók közvetlen elődeinek. E kutatás értéke az általános kép finomításában rejlik.

Ismert állatcsontanyagú hazai telepátások híján a honfoglalók húsfogyasztása érdemben egyelőre csak a nagyobb számban feltárt Árpád-kori falvak állatcsontanyaga alapján vázolható fel. Azonban még e leletek mennyisége, magyarázó értéke is általában messze áll attól, hogy belőlük a különböző korú és nemű egyedek nyájbeli arányára, a „nomád” állattartás részleteire következtethessünk. Az állatok életmódjának ismeretében a lovak, a juhok és a kecskék maradványainak nagyobb aránya jelezheti a vándorlegeltető hagyomány hatását az ételhulladékban. A sertés- és baromficsontokat ugyanakkor általában a letelepedettebb életmód jeleként értelmezik. A mindenkor gyakori szarvasmarhacsontok ebből a szempontból nem különösebben jellegzetesek. Noha az Árpád-kor településein

olykor nem kis számban találunk sertécsontokat, összességében a korszak húsfogyasztására inkább a szarvasmarha, a juh és a kecske túlsúlya, valamint a lovak jelentősége a jellemző. Ezt mutatja, hogy tizenhárom nagyobb Árpád-kori lelőhelyből kilencen a kiskérődzők csontmaradványainak aránya felülmúlja a sertésekét.

ÁRPÁD-KORI ÉS
KÉSŐ KÖZÉPKORI
TELEPÜLÉSEK, AHOL AZ
ÁLLATMARADVÁNYOK
VIZSGÁLHATÓK

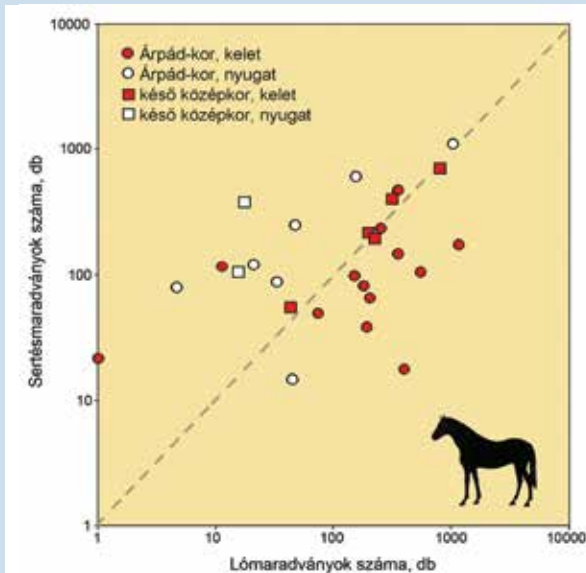
Őseink sertéstartása körül már a 19–20. század fordulóján vita folyt. Tormay Béla szerint elképzelhetetlen, hogy őseink sertéseket tereltek volna magukkal a honfoglalás során. Herman Ottó ugyanakkor nem talált ellentmondást a magyarok feltételezett „nomád” életmódja és a sertéstartás között. A vitának ideológiai felhangot adott az ellentmondás, hogy a millennium idejére megerősödő „lovas nemzet” romantikus képét nehéz volt összeegyeztetni az akkor ismert pásztorhagyomány rangsorának legalján álló disznópásztorkodással. Ugyanakkor a honfoglalók fejlett állattartásáról kialakított elképzelés hiányos lett volna a sertések nélkül. A kérdésre egyértelmű válasz ma sincs, a Kárpát-medence pásztorközösségeinek (szarmaták, avarok) lelőhelyein azonban rendszeresen találunk sertécsontokat.

A ló nem csak a vándorló életforma és a hadviselés része volt. Húsának fogyasztása évszázadokkal élte túl a „nomád” pásztorkodás és a kalandozások korát Magyarországon. Noha a magyar honfoglalás előtt 150 évvel III. Gergely pápa a germán törzsek térítésekor már óva intett ettől a pogány szokástól, az Árpád-kori magyar falvak

táplálkozásában a lóevés szokása jóval a kereszténység felvétele után is, legalább a tatárjáráig fontos maradt. (A 14. századi *Képes krónika* szerint az 1046. évi Vata-féle felkelés lázadói „lőhúst ettek és mindenféle gonosz bűnt cselekedtek”). A Kárpát-medencébe a tatárjárás idején érkező, fokozatosan katolikus hitre térített kunok azonban a csontleletek szerint legalább a 16. századig hódoltak ennek a szokásnak.

Ló- és sertésfogyasztás

A grafikon a ló- (vízszintes tengely) és sertésmaradványok (függőleges tengely) darabszáma szerinti csoportosításban mutatja az Árpád-kor és a késő középkor leletanyagait. A szaggatott vonal fölé eső lelőhelyeken a sertés, a vonal alattiakon pedig a lómaradványok száma a nagyobb.

vonal fölé eső lelőhelyeken a sertés, a vonal alattiakon pedig a lómaradványok száma a nagyobb. Azonban még a vonalra eső településeken is fontosabb volt a lovak húsa a sertésénél, hiszen az utóbbiak lényegesen kisebb testűek, egyedenként kevesebb húst adnak.

B. L.

A SERTÉS- ÉS LÓMARADVÁNYOK ARÁNYA AZ ÁRPÁD-KORBAN ÉS A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

A tatárjárás emberi veszteségeinek ellensúlyozására IV. Béla az elnéptelenedett területekre elsősorban német ajkú telepeseket hívott, akik nyugati húsfogyasztási szokásokat hoztak magukkal, s a sertés- és marhahúst részesítették előnyben. A kiskérődzők és sertések aránya az Árpád-kor leletanyagaiban 65%, illetve 35%, míg később megfordul, 44%-56%.

Feltűnő, hogy a falusi lóhúsevésben határozott időrendi különbség nem mutatható ki az Árpád-kor és a késő középkor falvai között. A csontleletek alapján felvázolt kép meglepő pontossággal tükrözi a keleti és a nyugati települések egykori húsfogyasztásának különbségét: lóhúst zömmel az Alföldön letelepült csoportok fogyasztottak. Az alföldi lelőhelyek közül ez alól csak két kivétel van: a Pest megyei Gyál, ahol mindössze egyetlen lócsont került elő, és Szarvas-Rózsás Békés megyében. A nem alföldi Árpád-kori lelőhelyek nyugati csoportjában viszont egyedül Esztergom-Zsidódon haladta meg a lómaradványok száma a sertésekét. A tatárjárás után az ország művelhetőség szempontjából legmostohább alföldi területeire telepített kun menekültek őrizték meg leginkább a vándorlegeltető életmódot.

A honfoglaló magyarok állattartásáról tehát régészeti szempontból nagyon nehéz határozott állításokat megfogalmazni.

Hogyan hívhatták? Háziállatok

A háziállatok esetében a marhákat jelölő szavak zöme török – esetenként nyugati ótörök – eredetű: *barom* (13. század), *ökör* (1181), *tinó* (1219), *bika* (1138), *borjú* (1211), és talán a *tulok* (1291–1294) is az. A *tehén* (1294) vitatott eredetű, finnugor vagy iráni származtatása is felmerült. Ezzel szemben a *marha* (1358) kései, és a németből került hozzánk.

A juhtartás szavai közül a *birka* (1347) vitatott eredetű, belső fejlődésű vagy esetleg szláv jövevény lehet. A *juh* (1198) ismeretlen eredetű, a *kos* (1061), az *ürü* ('herélt kos'; 1395), a nyelvjárási *olló* ('őz, kecske vagy juh kicsinye'; 1395) török, a *bárány* (1206) pedig szláv jövevényt.

A *disznó* (1055) török eredetű, az *ártány* ('herélt disznó') esetlegesen török, a magyar *sertés* szó pedig eredendően csak jelzőként szolgált, és csak viszonylag későn kezdték főnévként disznó értelemben használni (1608). A *koca* (1367) eredete ismeretlen, talán a magyarban fejlődött, míg a *malacnak* (1333) szlovén párhuzamai vannak.

A *kecske* (1278) török eredetű, míg a *gida* (1211) belső fejlődésű magyar szó.

A baromfik megnevezései közül a *kakas* (1138) szláv, a *tyúk* (1181) pedig török eredetű, a *csirke* (1322) és a kései *csibe* (1757) magyar fejlemény, hangutánzó szavakból. A *tojás* szintén magyar képzés eredménye, a török eredetű *tojni* szóból, korábban a mára kikopott *mony* volt használatban. A *liba* (1193) magyar képzés egy hangutánzó szóból, a *lúd* (1211) ősi finnugor szó, a *kacsa* (1333) és a *gácsér* (1678) pedig szláv eredetű. (A zárójelben szereplő évszámok a szó első ismert lejegyzésére utalnak.)

S. B.

Lófejés, 9–10. század

Írott források – Bölcs Leó *Taktikája* és Julianus barát leírása – említik, hogy a magyarok ismerték az erjesztett kancatejből készült kumiszt, akárcsak a többi nomád nép az ősidóktól egészen a mai napig. A kép néprajzi adatok alapján készült (az ábrázolt fejőedények például baskír néprajzi tárgyak). A kancafejés a nők munkája, amit a férfiak segítségével végeznek, a többi munkára nem jellemző ez a fajta megosztás. A tavasztól ősziig fejt, igával el nem csigázott fias kancákat akkor fejik meg, amikor legelésből visszatérnek szálláson tartott csikóikhoz. A csikókat fejés alatt visszatartják, ők majd éjjel kárpótolhatják magukat az ekkor elmaradt tejért. A kanca egyik mellső lábát behajlítva felkötik, hogy ne rugdaljon, és bőr- vagy favödörbe fejik a kancánként 2–5 dl tejet, amit azután szitán keresztül fatálba szűrnek, majd bőrtömlőbe vagy köpülőbe öntenek. A kumiszt nagy méretű kumiszkészítő tömlőben készülni, amely mindig a jurta női oldalán áll, ennek köpülése a család női tagjainak munkája. A fejéshez szükséges bőrtömlőt és kumiszos kulacsokat lóbőrből, lószőrrel vagy ínnaal varrják, homokkal kitömve megszáritják, borókaágakkal füstölve fertőtlenítik, és forró sóval áttörlik. Fejés idején a fejőedényeket hetente kimossák (de fejés során egy csepp víz sem lehet a vödörben, mert ronthat a kumiszt minőségén), a bőrtömlők belsejét pedig időnként lózsírral kenik ki, és tavaszonként egyszer kifüstölik.

B. Z.

Sertés- és szárnyascsontok, tojások

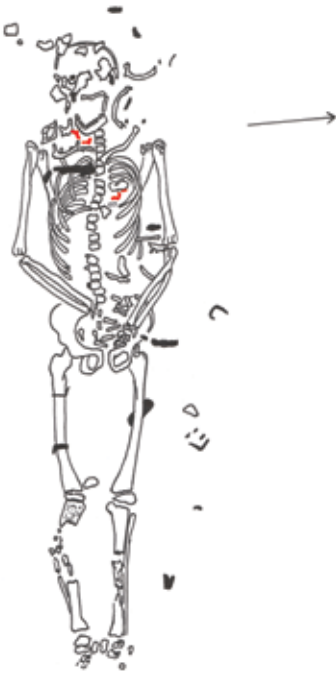
A következőkben a biztosan 10. századi – azaz magyar dénárokat még nem tartalmazó, kisebb sírszámú, mindössze néhány évtizedig használt – szállási temetők és a században mindvégig fenntartott falusi temetők állatmaradványait mutatjuk be. Ez a két temetőtípus egyértelműen a honfoglaló magyarok hagyatéka, előbbieik sírjaiban hagyományozódtak ránk őseink jellegzetes temetkezési szokásai s tárgyi emlékei, utóbbiak mindebből az egyszerűbb választékot őrizték meg. Mindkettő temetkezéseiben, ha ritkán is, de előfordultak sertés-, tyúk- és lúdcsontok, továbbá a szárnyasok tojásai.

A sertéseket illetően jelzésértékű, hogy a szállási temetők mintapéldájában, az északkelet-magyarországi Karos II. temetőjében egy nő feje mellé sertéssonkát tettek, amelyből a jobb lapocka (karcsont és alkarcsonok) maradt meg, de ugyanilyen másvilági útra szánt húsvétel maradványa (combcsonok, karcsont) őrződött meg másutt még két férfi, továbbá egy-egy nő és kisgyermek mellett is. Hasonló leletre bukkantak három falusi temető két férfi- és egy női temetkezésében. Egy másik karosi gyermeksírbán sertésaggar volt, ez bizonyára amulettként szolgált.

Kis méretű szárnyasokat gyakrabban helyeztek az elhunytak mellé. Az eddigiék nyomán nem meglepő, hogy a karosi temető egyik gyermeksírában házi tyúk törzsrészére bukkantak. A szintén szállási algyői temetőben házi tyúk bal szárnyát, illetőleg jobb lábát kapta egy-egy férfi, egy harmadik pedig egy szétdarabolt fél tyúkot: a fejét és a bal szárnyát, valamint a törzse bal felét és combját külön-külön a férfi bal oldala mellé fektették. Az algyői temetőben házi ludaknak is változatos maradványait tárták fel: egy-egy férfi oldalán részleges csontváz, illetőleg láb, egy-egy nő mellett pedig szárny, mell és láb bukkant fel, egy sárrétudvari szállási temetőben pedig egy-egy férfinak lúd mellehúsa és combja, egy másiknak a szárnya jutott.

Az ételként mellékelt szárnyasok alapján nem meglepő, hogy a tojásukból is tettek a sírokba. Ismereteink szerint két szállási temető három sírába, négy falusi temető nyolc sírába, valamint egy

magányos temetkezésbe, azaz három férfi, egy serdülő, két 8–14 éves gyermek, öt 1–7 éves kisgyermek és egy csecsemő mellé összesen tizenkét tojást helyeztek. Az valószínűleg csupán véletlen, hogy mindannyian férfineműek, ugyanis a 11–12. században mindkét nem és minden korosztály képviselői mellé helyeztek tojást. A tojásajándék oka nem egyértelmű. Természetesen lehetett ennyivaló, erre utalhatnak olyan későbbi sírok, amelyekben a feltételezhetően főtt tojást edényben helyezték a földbe. Ellenpéldának tekinthető négy másik sír, amelybe barnás vagy pirosas festésű tojás került, talán szimbolikus szerepben, mint az újjászületés, az élet vagy a termékenység jelképe. A lényegesen nagyobb számú avar kori, 6–9. századi tojás mellékletek néhány tucatjának vizsgálata során kiderült, hogy csaknem kivétel nélkül már kiköltött tojások héjmaradványaként tették őket a halott mellé, azaz ételként már aligha szerepelhettek, így valószínűleg valamilyen hiedelemmel kapcsolatos szimbólumot sejtethetünk bennük.

A fenti példák a sertés- és szárnyastartás bizonyítékai akkor is, ha húszakat vagy tojásukat a hozzátartozók rituális megmondolásból csak ritkán tették a halott mellé. Egyben utalnak arra is, hogy a honfoglaló magyarok nem nomád állattartók voltak, hanem letelepedettebb gazdálkodást folytattak, amelyben egyebek között a nevezett háziállatoknak is volt jelentőségük.

AZ ALGYÓI TEMETŐ
100. SÍRJA ÉS AZ ELHUNYT
MELLÉ HELYEZETT TYÚK
DARABJAI: AZ ÁLLAT FEJE
ÉS A SZÁRNYA, VALAMINT
A TÖRZSE ÉS A COMBJA
AZ ELHUNYT JOBB ÉS BAL
OLDALÁN, DE KÜLÖNBÖZŐ
HELYEKEN KERÜLT ELŐ.
A TYÚK TESTÉT HOSSZÁ-
BAN IS KETTÉHASÍTOTTÁK.
KÚRTI BÉLA ÁSATÁSA

Az állatok darabolása

Honfoglalás kori telepényagok híján az állatok feldarabolásáról nehéz képet alkotni. A temetkezésekben talált lókoponyák és lábvégek helyzetéből arra következtethetünk, hogy ezek lenyűzött lóőrök részei voltak. A koponyákon ritkán látszanak halálos zúzódások, és a lábvégek csontjain sem figyeltek meg finom, harántirányú nyúzásnyomokat. Az utóbbiak hiányára részben magyarázat lehet, hogy manapság a lovak bőrben hagyott lábvégcsonthoz mintegy nyélként használják a nehéz munka során, tehát nem fejtik ki azokat. Ez a gyakorlatias megfontolás hosszú múltra tekinthet vissza.

Az állatok feldarabolásának honfoglalás kori módjaira a kora Árpád-kor falusi párhuzamaiból próbálhatunk következtetni, hiszen mindkét korszakra jellemzőek a hatékony vas és acél vágóeszközök. Erre utalnak például egy lókoponya károsodásai Tiszalök-Rázomról.

BÁRDDAL EJTETT DARABOLÁSNYOM
LÓ NYAKSZIRTCSONTJÁN

SÉRÜLÉSEK LÓ
HOMLOKCSONTJÁN

A nyakszirti részt éles szerszámmal, valószínűleg bárddal vágták át, noha nem az állat lefejezésekor, hanem a tetem feldarabolása során. Ugyanezen a településen azonban egy másik ló homloksérülései valószínűleg az állat megölésekor keletkeztek.

Az Árpád-korból ismert leletanyagokon a vágásnyomok általában rendszertelenek: nehezen különböztethetők meg köztük az elsődleges darabolás nyomai a másodlagos, „konyhai” feldolgozás során ejtett vágásoktól. Késő középkori városaink csontleleteivel ellentétben nem láthatók még rajtuk a mészárosmesterségre jellemző „szabványos” vágások, amelyek a központi húselátással, a nagyarányú húskereskedelemmel alakultak ki. Noha az Árpád-kori falvak lakói értettek az állatok feldarabolásához, éles fémszerszámaik is voltak, a leletanyagok nem mutatnak egységes rendszert e téren.

B. L.

FELTÁRÁS KÖZBEN
KÉSZÍTETT LÉGIFELVÉTEL
EGY KECSKEMÉT DÉLI
HATÁRÁBAN ELŐKERÜLT
KORA ÁRPÁD-KORI
TELEPRŐL. A FELVÉTELEN
JÓL KIRAJZOLÓDNAK
A KÜLÖNBÖZŐ MÉRETŰ
KARÁMOK KERÍTŐÁRKAI

Az állattenyésztés eszközei és építményei

A honfoglalás kori állattartásról nagy viták folytak és folynak a kor-
szak kutatásában. Végeredményként talán leszűrhető, hogy olyan,
sokarcú tevékenység lehetett, amelyet összefoglalóan félnomád
jellegűként írhatunk le. A 10–11. századi állattartás nagyrészt kül-
terjes lehetett, de egyes telepeken talán az istállózásnak is vannak
régészeti nyomai nagy méretű földőlként értelmezhető épületek
formájában. A nyájak összetétele, az állattartás rendje a rövid legelő-
váltásokhoz, sőt részben a letelepült életmódhoz alkalmazkodott.
Az állatcsontokon, az írott forrásokon és néhány tárgytipuson kívül
azonban alig állnak rendelkezésünkre adatok, amelyekből hiteles
és színes képet adhatnánk honfoglaló magyarjaink állattenyészté-
séről. A falvakban tartott állatokról néhány nehezen értelmezhető
árokrendszer vizsgálata további adatokkal szolgálhat.

Az állatállomány összetételéről hozzávetőleges ismereteink vannak, bizonyos, hogy a 9–10. században a két legfontosabb állatunk a ló és a szarvasmarha lehetett. A birkatartás fontosságát pedig az jelzi, hogy e haszonállatot nemcsak húsáért, hanem gyapjáért is tarthatták. A gyapjút ugyanis nemcsak ruházati cikkek, hanem sátrak alapanyagaként is felhasználhatták. A kora Árpád-korban a magyarság állatállományában a vizsgált állatcsontanyag szerint a Kárpát-medence központi részein a ló 20,5%-ot, a szarvasmarha 32%-ot, a juh és a sertés 14,5–16,6%-ot képviselt, a maradék megoszlott a kutya és a szárnyasok között (Matolcsi János vizsgálatai). Az Árpád-korra pedig 37 település állatcsontanyagának vizsgálata a következő arányt mutatta: ló 10,8%, szarvasmarha 44,8%, kiskérődzők 18,8%, sertés 18,5%, baromfi 2%, szamár, macska, kutya 7% (Vörös István vizsgálata). Természetesen ez csupán egy átlag, amely változik a települések földrajzi helyzete vagy az ott élők szokásai alapján. A szarvasmarha a Közép-Tisza-vidék kivételével mindenütt meghatározó. Baromfi szintén ennek a vidéknek a kivételével mindenhol található, de számuk kevés, a legtöbb Dél-Magyarországon mutatható ki. A házi madarak között előfordult házi tyúk és házi lúd. Feltételezhető, hogy a húshasznosítás mellett intenzív tojástermelést is folytattak.

Az állattenyésztés tárgyi forrásait falvak és sírok feltárásából ismerjük. A leggyakoribb ilyen típusú lelet a gyapjú fonására használt orsógomb, ezenkívül főként a lótenyésztéssel kapcsolatos eszközök emelhetők ki, amelyek döntő többsége (kengyelek, zablák, nyergek) a 10. századi sírokból származik. Egyes tárgytipusokat azonban csak telepekről ismerünk, ilyen például a Csongrád-Felgyőn talált lóvakaró. Figyelemre méltók az edelény-borsodi földváról és a Sály-Latorról előkerült, palmettadisztes, faragott agancsból készült zablaldalpálcák is, amelyek a korszak csontmegtömökését példázák.

Ritka leletként látnak napvilágot – néha sírokból, ritkábban telepekről – azok a többségében madárfejjel díszített csontfaragványok, amelyeket ostornyélként vagy

SZARVASAGANCSBÓL FARAGOTT,
BAGOLYFEJ ALAKÚ BOT- VAGY OSTORVÉG
A HAJDÚDOROG-TEMETŐHEGYI KORA
ÁRPÁD-KORI TEMETŐBŐL.
FOTÓ: HAPÁK JÓZSEF

pásztorbot csontvégeként szokás értelmezni. Egy szabadbattyáni példány hosszú csőrű madarat ábrázol, míg a Kenézlő-Fazekaszugról és a hajdúdorogi temetőből származó darabokat bagolyfej díszíti.

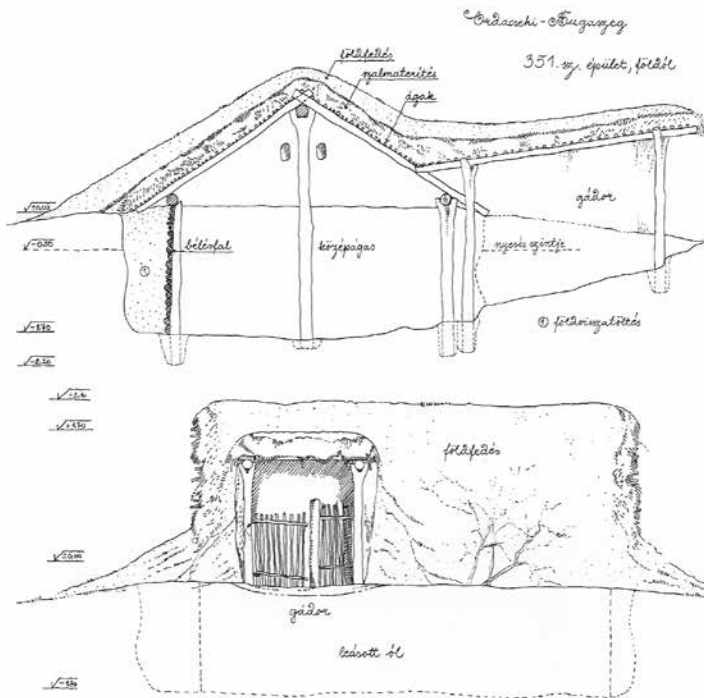
Kengyel és Edelény-Borsod falu feltárásából ismerünk juhnyíró ollót. Ezek az ollók karikás rugójú, egyenes hátú, elkeskenyedő pengéjű szerszámok voltak. Ugyanitt találtak kolompot is, amelynek trapéz alakú palástja, gömb formájú nyelve volt, kis füllel. A kolompok formája a római kortól változatlan, készülhettek vas- vagy bronzlemezéből is. Kolompokat gyermeksirokban is találtak.

Az állattartás építményeit a feltárt településeken árkok, illetve földbe ássott ólak vagy istállók maradványai jelzik. A nagy méretű, tűzelőberendezés nélküli, széles lejárattal rendelkező épületek nyomai több Árpád-kori településen előkerültek, közülük a székesfehérvár-hosszúréti-dűlői keltezhető a korai időkre.

KOVÁCSOLTVASBÓL
KÉSZÍTETT OLLÓ AZ
EDELÉNY-BORSODI
FÖLDVÁRBÓL.
FOTÓ: HAPÁR JÓZSEF

FÖLDŐL GEBÉRŐL, 1922

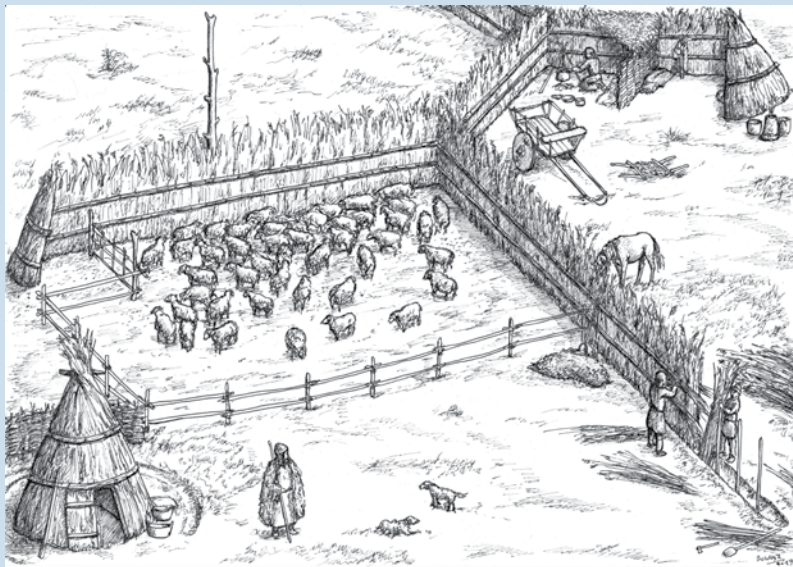

ORDACSEHI-BUGASZEG
LELŐHELYEN FELTÁRT,
FELTÉTELEZHETŐEN
ÁLLATTARTÓ FÖLDŐL
KERESZTMETSZETÉNEK
ÉS KELETI HOMLOKZATÁ-
NAK REKONSTRUKCIÓJA.
SABJÁN TIBOR MUNKÁJA

A kutatók sokáig nehezen tudták értelmezni az árkok, árokrendszerek szerepét. Többek között felmerült, hogy karámként, vízvezető csatornaként vagy esetleg belterületrészek elhatárolására szolgáltak. A Kengyel falu határában feltárt településen belüli körárkok természettudományos vizsgálata azonban biztos választ hozott: a magas foszfátszint az állati ürülék egykori nagy mennyiségére, ezáltal a terület karám szerepére utal. Az árkok 50–60 cm szélesek és 30–50 cm mélyek voltak, és nagyjából kör alakban vagy ívelten egy 15–17 m átmérőjű területet vettek körül. Egy szakaszon az árkok megszakadtak, itt egy-egy cölöplyukat lehetett megfigyelni, ami valószínűleg a kapu egykori jelenlétére utal. A körülzárt területen belül vagy mellette tűzhely nyomát is sikerült feltárni, ami talán az állatokat gondozó pásztorok enyhelyeként magyarázható.

Magyar pásztorszállás, 9–10. század

A 10–11. századi magyarok rideg állattartása kevés és időszakos építményt igényelt, így ezek régészeti nyomai igen gyérek, különösen a modern városi ember szemével nézve: sekély, néha szabálytalan, nem is mindig teljesen zárt formát kiadó, egymást metsző alapárkok, (látszólag) rendszertelen karólyukak, gyenge tűzhelyfoltok és nem túlságosan mély gödrök, illetve amit ebből meghagy a talajerózió. Néprajzi adatok bevonásával viszont mindezek már jobban értelmet nyerhetnek. A karámok gyorsan pusztuló anyaguk miatt megújítás nélkül egy évnél tovább nem is maradtak meg – az aklok kerítése fakarókból és rudakból, a szárnyékok fala pedig szálas nádból készült. A szárnyékhöz az ölnyi nádkötegeket sekély árokba állítva, leütött karókhöz kötötték, majd a nádfalat vízszintes irányban futó korcpárok közé fogták, amelyeket a nádfalon keresztül átdugott fűzfavesszőkkel egymáshoz kötöttek (nagy testű jószágoknál a fal tövét földhányással is erősítették). A szárnyékok szabálytalan alaprajzát az időjáráshoz, a nap és a szél járásához igazították, „száraik” pedig ennek megfelelően többágú kerítések, árnyékolók és szélfogók voltak, különösen észak felé. Ezekhez többfelől karámokat, kunyhókat vagy fonott vesszőből készült cserényt is toldhattak. A pásztorszállások „kontyos” nádkunyhói csak eső esetére szolgáltak menedékkül; nemcsak a jószágok, de maguk a pásztrok is igénytelenek voltak. A karám mellett egy legallyazott „látófa” áll, amely megfigyelőhelyként szolgált.

B. Z.

Nomád állattartás – a mai Mongólia példája

21. századi európai fejlettséghez nehéz elképzelni, hogy hogyan is gazdálkodik egy nomád nagyállattartó közösség. A következőkben a mai mongol pásztorok példáján pillantunk bele ebbe a különös életmódba.

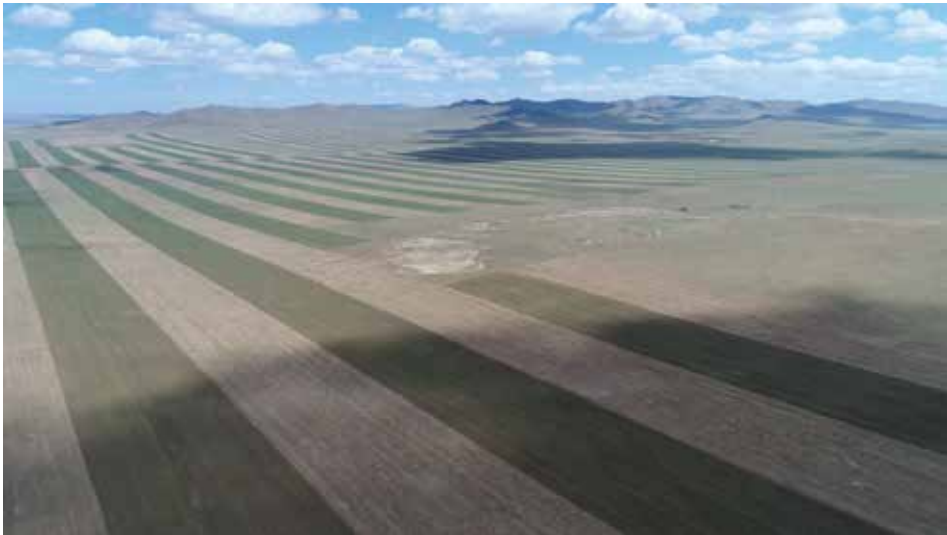
Magyarország összes területének 46%-a szántó, és csupán 8%-a gyepterület a 2013-as adatok szerint. Mongóliának ezzel szemben 90%-a pusztai legelő és csupán 2%-a szántó. A két ország közel azonos szélességi fokon helyezkedik el, termőterületeik hasznosítása szempontjából azonban láthatóan óriási a különbség. Mindezt a csapadék mennyisége okozza: míg Magyarországon az éves mennyiség 500–750 mm, addig Mongóliában átlagosan 50–400 mm. Ez pedig döntő különbség, mivel a növénytermeléshez legalább 300 mm éves átlagos csapadékmennyiségre van szükség. Persze Mongólia sem egységes e tekintetben: északi területe az átlagnál több csapadékban részesül, ezért ott szántóföldi növénytermesztést is találhatunk.

CSEKÉLY TÁPANYAGTARTALMÚ MEZŐN LEGEL A NYÁJ, MONGÓLIAI KÖZPONTI TERÜLET, 2017

SZÁNTÓFÖLDEK,
MONGÓLIAI KÖZPONTI
TERÜLET, 2017

Az Altaj hegység bizonyos vidékei úgyszintén alkalmasak növény-, sőt zöldségtermelésre is: jelenleg is természetesen szárazságtűrő búza- és árpfajtákat, sőt még a dinnye is megérik. Mivel Mongólia jó része magasság, az éves középhőmérséklet jelentősen alacsonyabb a magyarországinál, ezért csak tavaszi búzát vetnek – az őszi kifagyás –, de azt is május elején, amikor már felolvadt a talaj.

Az állattenyésztők és a földművelés

A mongolok nem őrzik egész nap állataikat, amelyek így szabadon legelnek. Hogyan oldható meg, hogy ne tegyenek kárt a vetésben? Az Altaj hegységben a következőképpen járnak el. Májusban, amikor a hőmérséklet már elég magas, hogy vetni lehessen, és a föld is kiolvadt, a vízdús völgyekben elvetik a magvakat, majd a pásztorok állataikkal elindulnak felfelé a hegyekbe. Ősszel – augusztus végén, szeptember elején – visszatérnek, és learatják a termést. Mivel a területről elköltöztek, nem okoz problémát, hogy állataikat szabadon engedve legeltetik. Az állatok nem tesznek kárt a vetésben, hiszen a növények érési ideje alatt más legelőkön tartózkodnak.

D. Gy.

Mindemellett Mongólia jelentős része a csapadék hiánya miatt alkalmatlan a földművelésre, de azért annyi fű nő rajta, hogy állatokat lehessen tartani. A gyér csapadék miatt azonban az egy hektárra vetített fűhozam jóval alacsonyabb, mint Magyarországon, ezért sokkal kevesebb állatot tarthatnak azonos méretű területen. Míg Magyarországon évente 6000–9000 kg takarmányt lehet begyűjteni hektáronként, addig Mongóliában csak 500–1200 kg-ot. Másképpen fogalmazva: míg Magyarországon egy szarvasmarha vagy egy ló éves takarmányszükségletét 1-2 hektár fedezi, addig Mongóliában akár 10–20 hektárra rúg a szükséges terület.

Mongóliában a pásztorok 2–3 km – vagy akár még nagyobb – sugarú körön belül extenzív, azaz külterjes módon legeltetik állataikat. Ez a terület megfelel egy magyar falu határának. Csakhogy míg nálunk egy ekkora terület középpontjában egy több száz lelket számláló falu található, addig Mongóliában csupán egy tíz–húszt fős jurtatábor. Nem véletlen tehát, hogy a mai Mongólia területe – 1,56 millió km² – csupán 600–800 ezer nomád pásztorcsaládot tart el.

Mongóliában zömmel éppen olyan állatokat tartanak, mint Magyarországon: juhot, kecskét, szarvasmarhát, lovat. Ezenfelül a hiedeg hegyi területeken jakot, a sivatagokban tevét is tenyésztnek,

NYÁRI FOLYÓPARTI
LEGETTETÉS. ELŐL
HÁZIÁLLATOK LEGELNEK,
A TÁVOLBAN, A VÍZPART
KÖZELÉBEN JURTATÁ-
BOROK ELSZÓRT KÖRVONA-
LAI LÁTSZANAK. KÖZÉP-
MONGÓLIA, 2017. JÚNIUS

teljesen hiányzik viszont a tyúk és a sertés. Az állatállomány zömét juhok és kecskék adják, szarvasmarhát és lovat jóval kisebb számban nevelnek. Ennek az az oka, hogy ezek az állatok jobban alkalmazkodnak a száraz legelők világához. A juh több szempontból is nagyon fontos és hasznos állat a pásztor számára. Biztosítja a mindennapi ételmet, hiszen tejet ad, amelyből sajtot készítenek. Gyapjából pedig nemezt, amely elengedhetetlen a jurta borításához vagy a téli csizmákhoz. De a gyapjából szövet is készül, amely a ruházkodás alapja. A leölt állat gyapjas bőréből készül a „dél” nevű köpeny vagy suba, amely elengedhetetlen része a téli öltözködésnek. A kis testű juh azért is praktikus, mert egy kis létszámú közösség könnyebben el tudja fogyasztani, mint egy marhát. (A hús tartósítása nem mindig oldható meg.) Kecskét azért tart a pásztor, mert az több tejet ad, mint a juh, és jobb anyaállat is: az elhagyott bárányokat a kecskével neveltetik fel. Manapság a kecske szőre igen kelendő, mert ez képzí a kasmírszövet alapját. Tavasszal annak a kecskének a húsát érdemes fogyasztani, amely már kökőrcsint evett: a legyengült ember erőre kap tőle. A borc – a szárított hús – alapvető alapanyagát is a kecskéből nyerik, mert húsa szárazabb, mint a juhé. A szarvasmarha szintén a tej miatt fontos, és combja száraz húsa ugyancsak

A TÉLEN IS LEGELTETETT
JUHKOKAT A PÁSZTOR
LÓHÁTRÓL HAJTJA
JURTATÁBORÁHOZ.
KÖZÉP-MONGÓLIA, 2013

PIHENŐDOMB. EZEK A TRÁGYADOMBOK HŐT TERMELNEK, EZÉRT A MARHÁK ELŐSZERETTEL PIHENNEK ITT AZ ÉV MINDEN SZAKÁBAN. A TÖKÉLETESEN SZÁRAZ DOMB A JURTATÁBOR KÖZELÉBEN TALÁLHATÓ. KÖZÉP-MONGÓLIA, 2017

a borc készítéséhez szükséges. Bőrből készítik a csizmát és a csizma talpát is. Lovakra manapság az állatok tereléséhez és a rövid távú közlekedéshez van szükség, de vágják is a húsáért, amely sok cukrot tartalmaz, ezért nagy a tápértéke: általában télen fogyasztják, illetve beteg embernek adják. A nagy cukortartalom lehetővé teszi, hogy a tél során a lóhús ne fagyjon kőkeményre, így a legnagyobb hidegek idején is szelletelni lehet. A lóállomány a számokat tekintve hatalmas, ennek ellenére a teljes állatállománynak csupán 5,9%-a. Ha azonban a lovak számát a lovagolni képes pásztorok számával vetjük össze, akkor a világon egyedülálló eredményhez jutunk: 5–10 ló jut egy főre. Ez tette lehetővé, hogy a lovasnomád civilizációk olyan nagy sikereket érjenek el a harcászat tekintetében: kimeríthetetlen állóképességű és harcedzett lovak nélkül erre nem lett volna módjuk. Ilyen állatokat viszont csak nagyszámú lóállományból lehet kiválogatni. Másrészt valószínűleg ezek a számok vezették félre a korabeli utazókat, akik rácsodálkoztak a lovak nagy mennyiségére, s azt hitték, hogy a nomádok elsősorban lovat tenyésztenek.

Az intenzív vagy belterjes állattartás azt feltételezi, hogy az állatokat takarmánnyal látják el. Célja, hogy az állat minél kevesebb energiát fordítson mozgásra, s így jobb termelési eredményeket érjen el. Ezzel szemben az extenzív állattartás során az állat a legelőn tartózkodik, és ott fogyasztja el a fűvet, sokat mozog, következképp súlyt veszít, és kevesebb tejet ad le. Természetesen egyes rendszerek

TÉLEN IS SZABADON
LEGELTETETT LOVAK.
KÖZÉP-MONGÓLIA, 2013

is léteznek, északon például télen takarmányozzák az állatokat, mivel ott több a csapadék, és megfelelő magasságú takarmányfű nő, illetve szántóföldi növénytermelés is zajlik. Délebbre, a szárazabb vidékeken takarmányfű hiányában erre nincs lehetőség.

A mai Mongólia állattartói ismerik a modern állatfajtákat – például a Holstein frízt, a nagy húshozamú Charolét vagy Limuzint, északon tejgazdaságok és marhahizlaldák is létrejöttek. Délebbre azonban a klasszikus pusztán már nem tudták meghonosítani ezeket a fajtákat, ott a hagyományos „pusztai vörös” a bevált szarvasmarhafajta, amely azonban mind húshozam, mind tejtermelő képesség tekintetében jelentősen elmarad a modern fajtáktól. De legalább életben marad a pusztai körülmények között! A nomád állattartó tehát nem azért nem tart jobb gazdasági teljesítményű fajtákat, mert nem ismeri őket, hanem mert a pusztai körülményei nem alkalmasak erre.

2015-ben a mongol pásztorok 17%-a 101–200, 60%-a 201–500, 23%-a 501–900 közötti állatot tartott. E nagy számok oka egyrészt a lehetőségben, másrészt a kényszerűségben rejlik. 2017 első felében például nagy volt a szárazság. Egy pásztor, aki közel 700 juhot és kecskét, továbbá 100 szarvasmarhát tartott, az előbbieket egyáltalán nem fejte, mivel az állatoknak kicsinyeik életben tartásához volt szükségük a tejre. A szarvasmarhák fele volt nőtény, és ezek közül is csak körülbelül 15-öt lehetett fejni, azokat is naponta csak egyszer, így a napi összes tejmennyiség alig érte el a 10 litert. Természetesen ez

egy kiugróan rossz év „teljesítménye”, a példa mégis rávilágít arra, hogy a pásztorok miért tartanak olyan nagyszámú állatot. Másrészt, ha télen jelentős állatvesz éri az állományt, akkor annak 90%-a is elpusztulhat, nagyobb állatlétszám esetén azonban a maradék 10%-ból felépíthető egy új gazdaság.

A nomádok nem vándorolnak folyamatosan: szállásterületet keresnek, ott felverik jurtaikat, és minél tovább egy helyben tartózkodnak. Annak ellenére, hogy a magyarországinál jóval nagyobb területen legeltetik állataikat, sokszor előfordul, hogy ez is kevés a csekély és ingadozó csapadék miatt. Könnyen előállhat olyan helyzet, hogy egy területen nem újul meg a fű, ezért át kell költözni egy másikra, ahol még van. Minél szárazabb a vidék, annál többször kell legelőt váltani. A Góbi sivatagban nyolc vagy még több alkalommal, az ország többi területén általában négyszer, a legszerencsésebb helyeken kétszer vagy egyáltalán nem költöznek a pásztorok. Ha nagy a szárazság, és mégis hizlalni akarják állataikat, akkor folyamatosan, akár naponta váltják a legelőt. Ilyenkor a jurtaikat fel sem állítják, hanem kisebb sátrakban laknak.

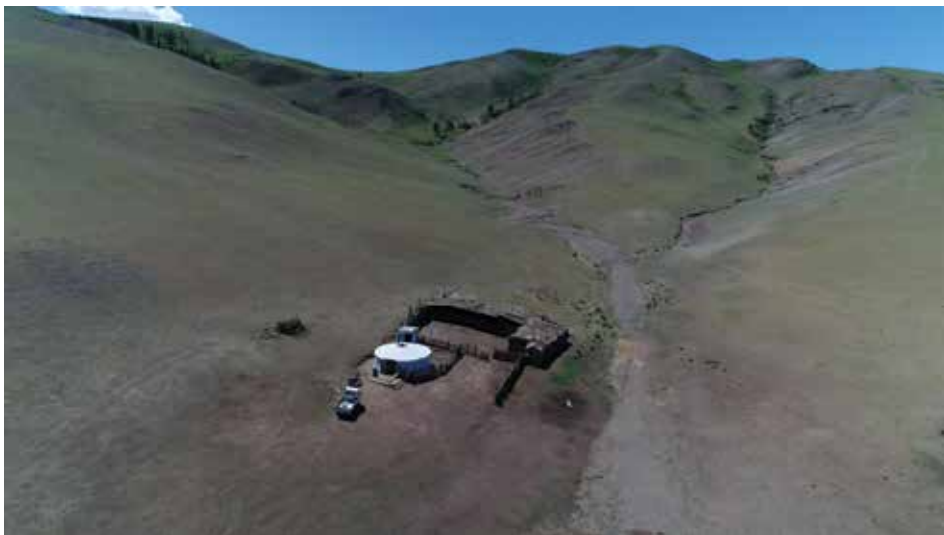

SZARVASMARHÁIT ESTÉRE A JURTATÁBORHOZ HAJTÓ PÁSZTOR. AZ ÁLLATOKAT NAPKÖZBEN SZABADON HAGYJÁK LEGELNI, A PÁSZTOROK IDŐNKÉNT ARRÉBB TERELIK ÖKET. KÖZÉP-MONGÓLIA, 2017. JÚNIUS

ELHAGYOTT NYÁRI
SZÁLLÁS A FOLYÓPARTON:
ÜRES KARÁMOK. A HEGY-
OLDALBAN TAVASZI
SZÁLLÁS LÁTHATÓ.
KÖZÉP-MONGÓLIA,
2017. JÚNIUS ELEJE

A pásztorok általában négy alkalommal keresnek új legelőt állataiknak, az évszakok változásának megfelelően. Rendszeresen meghatározott helyekre térnek vissza; mivel Mongólia „betelt”, új területeket nem is igen lehetne foglalni. A téli szállásokra november során költöznek. A hely megválasztásakor a leglényegesebb szempont a hideg és a szél elkerülése. Mivel télen a folyók befagynak és ontják a hideget, ezért azoktól távol, általában hegyoldalban fekvő, széltől védett helyet keresnek, ahol a hőfok $-30\text{ }^{\circ}\text{C}$ alá nem csökken. Március során, tavasszal továbbköltöznek oda, ahol a legkorábban indul meg a vegetáció, többnyire napos hegyoldalakra. Nyáron viszont akár $40\text{ }^{\circ}\text{C}$ is lehet, az állatok vízigénye megnő, ezért – május végén, június elején – a folyók közelébe telepsznek, s itt tartózkodnak augusztus közepéig. Ezt követően az őszi szállásra mennek, ahol dús fűű legelőket keresnek. Fontos szempont, hogy az állatoknak ne kelljen messzire menniük a vízért, mert akkor lejárják a súlyukat. A szállások különböző távolságban vannak, lehetnek néhány, de több száz kilométerre is. Közép-Mongóliában általában 30 km távolságra vándorolnak. Ez egynapi járóföldnek felel meg, mivel a juhok és a kecskék ekkora távolságot tesznek meg egy nap alatt (az összes tartott állat között ők a leglassúbbak).

HIDEG SZELEKTŐL VÉDETT HEGYDALBAN KIALAKÍTOTT TÉLI-TAVASZI SZÁLLÁS.
ORHON FOLYÓ VÖLGYE, MONGÓLIA, 2017. MÁJUS VÉGE

HIDEG SZELEKTŐL VÉDVE, HEGYEK KÖZELÉBEN KIALAKÍTOTT, DESZKÁKKAL VÉDETT TÉLI SZÁLLÁS.
KÖZÉP-MONGÓLIA, 2013

.....
 A PÁSZTOROK NEM TERE-
 LIK ÁLLATAIKAT, HANEM
 REGGEL ELINDÍTJÁK ÉS
 A MAGUK ÜTEMÉBEN
 HAGYJÁK LEGELNI ŐKET

Mint azt a fenti statisztikából láttuk, a mongol pásztorok elsősorban juhászok, másodsorban gulyások, harmadsorban csikósok. Ha a magyarországi juhászra vagy gulyásra gondolunk, akkor a nyája vagy a gulyája mögött gyalogoló, többnyire kutyája segítségét igénybe vevő ember képe jelenik meg előttünk. Ennek az az oka, hogy a pásztor állatait a legelőre hajtja, majd ott megáll, legeltet, tehát hosszú ideig egy helyben tartózkodik. Magát a legeltetési folyamatot figyelemmel kíséri: az állatokra állandóan ügyel, egyrészt azért, hogy ne tegyenek kárt a szántókban, gyümölcsösökben, másrészt azért, hogy a nyáj vagy a gulya ne essen szét.

Ezzel szemben a mongol pásztor lóról hajtja a juhokat, a szarvasmarhákat és természetesen a lovakat is. Miért? A válasz ez esetben is a száraz környezetben keresendő. A csapadékhiány miatt alig vagy egyáltalán nincs megművelt terület, ezek biztonságára tehát nem kell figyelni. Másrészt a hatalmas, jórészt egybefüggő területeken egyáltalán nincsenek fák vagy bokrok, a táj így könnyen belátható. Ezért a mongol pásztor szabadon hagyja legelni állatait: nem kíséri azokat, hanem a jurtatáborban marad, és szabad szemmel – vagy ma már messzelátóval – figyelni őket. Dombos, hegyes környezetben naponta kilovagol, és ellenőrzi az állományt.

A jurtatábor számára többnyire olyan helyet próbálnak kiválasztani, ahonnan belátható a legelő. Egymás táboraitól távol – 3–5 km-re – alakítják ki a sajátjaikat, mivel mindannyian arra törekszenek, hogy egy legeltetési kör közepén ők legyenek egyedül. Az a terület azonban, amelyen egy pásztor legeltet, nem kizárólagosan az ő legelője, hanem mások is használják vele együtt. Ezért a pásztor leginkább arra figyel, hogy nyája, gulyája vagy ménese ne keveredjen össze a szomszédéval. Ha mégis összekeveredik, akkor a szétválasztásban a lovak és marhák esetén az állatok hovatarozását bizonyító billog ad iránymutatást. A juhok és kecskék esetében pedig az állatok füléből kivágott darab mintázata különbözteti meg a különböző tulajdonosok állományát. Mivel a nyájak, gulyák szabadon, egymás közelében legelnek, ezért roppant fontos elv a pusztán, hogy nemzőképes hím egyedek egyik nyájban se legyenek, csak heréltek és anyaállatok alkossák a nyáját. Ennek két oka van: a juhok esetében nagyon fontos, hogy az ellési időszak mindig márciusra, leginkább a hó közepére essen, mert így lehet biztosítani, hogy a bányóknek elég hosszú idejük legyen a növekedésre. A kosokat külön nyájban, a puszta egy félreeső részén legeltetik egészen addig, amíg rájuk nem kerül a sor. Másrészt a hím állatok külön tartásával lehet elérni a tenyésztési célokat is.

Bár a távolság a jurtatáborok között nagynak tűnik, a pásztorok mégsem magányosak: tereptárgyak hiányában nemcsak állataikat, de egymást is látják, a látogatások rendszeresek. A jó szomszédság fenntartása nagyon fontos. Egy táborhoz általában több jurta tartozik, mindegyikben egy önálló család vagy személy lakik (több generáció nem él együtt egy jurtában). A lakott jurták mellett mindig tartanak egy élelmiszer-tárolásra alkalmasat is. A jurták száma azonban így sem haladja meg a három-négyet, a közösség pedig a tíz-húsz főt. A fent bemutatott állatállomány körülbelül ennyi ember eltartására képes.

LEGELŐ ÁLLATAIT MESSZELÁTÓVAL FIGYELŐ PÁSZTOR.
KÖZÉP-MONGÓLIA, 2017. JÚNIUS

KIKÖTŐKERETNÉL VÁRAKOZÓ LÓ. A LOVAKAT TELJESEN FELSZERSZÁMOZVA EGÉSZ NAPRA KIKÖTIK EHHEZ A KERETHEZ, HOGY GAZDÁJUK BÁRMIKOR HASZNÁLNI TUDJA ŐKET. KÖZÉP-MONGÓLIA, 2017. JÚNIUS

Bármelyik szálláson vannak is a pásztorok, a tábor mellett mindig áll egy karám. A téli és tavaszi szállás mellé fából készült, három oldalról körülvevett, fedéllel ellátott, de elől nyitott szárnyéket építenek a juhok és szarvasmarhák számára. (A lovakat a meglévő karámba terelik, ha meg akarják fogni őket.) Nyáron csak egyetlen karám épül. A pásztor számára egy-két ló mindig ki van kötve a jurtatábor mellett, amelyek egész nap arra várnak, hogy a pásztor ellovagoljon rajtuk a céljához. A téli szálláson – ha a pásztor marhát is tart – nagy mennyiségű trágyát halmoznak fel, a marhák ezen fekszenek télen, mivel a trágyadomb hőt termel.

Mivel táplálkoznak a nomád mongolok?

Amikor Priszkosz rétor Attila hun király udvarában részt vett egy ebéden, meglepődve tapasztalta, hogy az uralkodó csak húsételt fogyasztott, és semmiféle köretet nem evett hozzá. Hasonlóan, mint a mai mongolok. A nomád konyha alapja, hogy a húst vízben megfőzik, és kevés sóval ízesítik, de más fűszert nem használnak. (A húsokat soha nem sütik, csak főzik!) A húst üstben tálalják, az étkezők körbeülnek, és közösen falatoznak belőle. Ténylegesen húst esznek hússal, semmiféle zöldséget, gyümölcsöt vagy kenyeret nem fogyasztanak hozzá. (Természetesen a húst levesként, tésztával is eszik.)

Közös étkezés
A „HÚSOS FAZÉKBÓL”,
JUHVÁGÁS UTÁN.
KÖZÉP-MONGÓLIA, 2017

A nomádok sok húst esznek, friss húst azonban keveset. Miért? Mint láttuk, az állatok télen elveszítik súlyuk 30–50%-át, ezért tavasszal nem szívesen vágják le őket. Legfeljebb kecskét fogyasztanak, máséhoz nem jutnak hozzá. Nyáron a nagy meleg miatt nem vágják az állatot, ősszel pedig inkább megvárják a telet. A nagy állatvágások időszaka novemberre, esetleg december első heteire esik. Ekkorra érik el az állatok a legnagyobb súlyukat, és annyira lehűl az idő, hogy a hús tavaszig természetes módon eltarthatóvá válik. (Napközben -10 , -20 °C a jellemző, éjszaka pedig nem ritka a -30 °C: Mongólia természetes mélyhűtővé válik.) Egy-egy család számára általában három juhot, három kecskét, egy marhát és egy lovat vágják. A kinyert hús jó részét egyszerűen lefagyasztják, és tavaszra elfogyasztják, másik részét azonban kiszárazítják. Ezt hívják borcnak. A marha combjából, a kecske húsából vékony csíkokat vágják, azokat felakasztják az élelmiszer-tároló jurtaban egy kifeszített kötélre, és tavaszig száradni hagyják. Nem füstölik és nem sózzák, mert olyan száraz a környezet – különösen télen –, hogy erre nincs szükség. Mind a fagyasztott húst, mind a borcot külön jurtaban tárolják, amelyet nem fűtenek. Fontos, hogy ez a jurta széles helyen legyen, s ne álljon meg benne a levegő. Tavasszal a szárított húst kezdik enni, ezen élnek őszig. Ha a borcot hosszan, még további két évig szárítják, akkor mozsárban összetörve borcport tudnak belőle készíteni. Ezt meleg vízbe rakva készül a „húsleves”. Ez volt a sztyeppe népeknek,

HÜSSZÁRÍTÁS. KÖZÉP-MONGÓLIA, 2013

KISZÁRÍTOTT BORO

közöttük a mi magyarjainknak is az egyik „csodafegyvere”, amelynek segítségével – utánpótlás nélkül – mélyen be tudtak hatolni az ellenséges területre.

A sztyeppe ember másik nagy élelemforrása a tej, amely azért fontos, mert akkor is kinyerhető az állatból, ha nem ölik meg. A pásztorok minden állatukat fejik, még a lovakat is, általában naponta kétszer, reggel és este. Egy pásztorcsaládnak általában naponta 8–10 liter teje van szüksége, ebből sajtot készítenek, amelyet szárított formában fogyasztanak. A szárított sajt szinte korlátlan ideig eltartható, ezért egy jó háztartásban mindig van belőle: napközben ezt ropogtatják, a vendégeknek ezt adják, ha elmennek valahová, ezt viszik magukkal. A tehéntejet is erjesztik, lepárolva tejpálinkát készítenek belőle, ami egész évben eltartható. Az erjesztett lótejet, a kumiszt júniustól október végéig készítik, de ez

alacsony alkoholtartalma miatt csak frissen fogyasztható. (A hidegek beállta után lefagyasztják, és tavaszig kiolvastás után isszák.) Télen tehát zömében húst, azaz vörös ételeket, tavasztól őszig pedig tejalapú, úgynevezett fehér ételeket esznek.

BORCPORT SZÓR
MUNGHÓNÉ A FORRÓ
VÍZBE, HOGY ELKÉSZÍTSE
A BORCLEVEST. A SZÁRÍTOTT
HÚS MEGSZÍVJA MAGÁT
VÍZZEL, MAJD MEGPUHUL,
ÉS HARMINC PERC MÚLVA
ÍZLETES HÚSLEVESKÉNT
FOGYASZTHATÓ.
KÖZÉP-MONGÓLIA, 2017

Az állati eredetű táplálék mellett természetesen növényi eredetű is fogyasztanak. Ez főleg tészta, amelyet vagy maguk készítenek, vagy megvásárolnak. Kenyeret keveset esznek, ezt is vásárolják. Különböző hagymaféléket is fogyasztanak, ezeket azonban gyűjtögetik, és nem termesztik. Vadászatból nagyon kevés táplálékuk származik. Kedvelik a mormotát, amelyet inyencségként fogyasztanak. Összefoglalva tehát elmondható, hogy a mongol pásztorok alapvetően állati eredetű ételeken élnek, amelyeket saját háziállataikból nyernek ki.

JURTATÁBOR A HANUJ FOLYÓ MELLETT NYÁRON. JURTÁK, KARÁM, JÓSZÁGOK